

CRITERIAN-III

3.3.2.-

Number of books and chapters in edited volumes/books
Published and Papers Published in National/International
Conference Proceeding per teacher during last five years

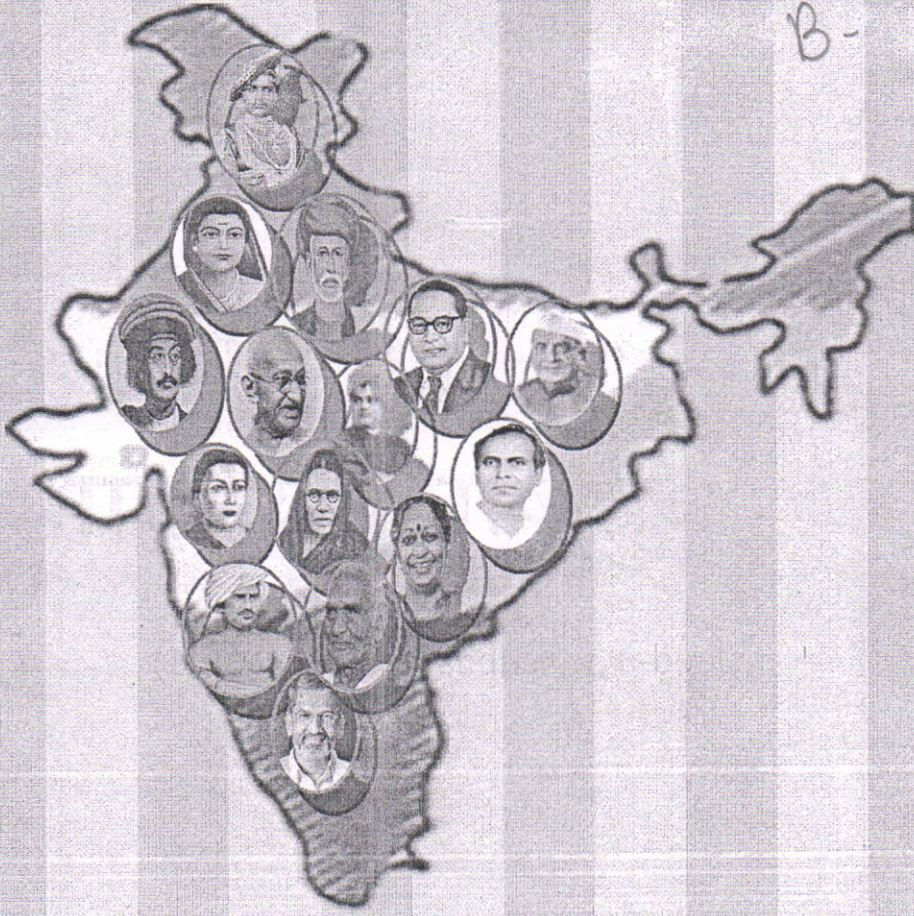
2020-2021

ISBN - 978-93-89478-20-4

भारतीय समाजसुधारक (ई-बुक)

(Bharatiy Samajsudharak, e-book)

संपादक

प्रा. डॉ. कृष्णा आ. माहुरे

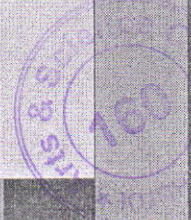
सहसंपादक

प्रा. डॉ. सचिन ज. होले

AADHAR INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the editor & co-editor

ISBN - 978-93-89478-20-4

भारतीय समाजसुधारक
(ई-बुक)
(Bharatiy Samajsudharak, e-book)

B

ISBN - 978-93-89478-20-4

संपादक

प्रा. डॉ. कृष्णा आ.माहुरे

एम.ए. (राज्यशास्त्र) नेट, पीएच.डी., डी.सी.जे.

(Bharatiy Samajsudharak, e-book)

सहसंपादक

प्रा. डॉ. सचिन ज. होले

एम.ए. (समाजशास्त्र) सेट, पीच.डी.

संपादक

प्रा. डॉ. कृष्णा आ.माहुरे

एम.ए. (राज्यशास्त्र) नेट, पीएच.डी., डी.सी.जे.

AADHAR INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the editor & co-editor

प्रा. डॉ. सचिन ज. होले

एम.ए. (समाजशास्त्र) सेट, पीच.डी.

- ◆ ई-बुक प्रकाशन
ISBN - 978-93-89478-20-4

- ◆ भारतीय समाजसुधारक (ई-बुक)
(Bharatiy Samajsudharak, e-book)

- ◆ प्रकाशक
आधार प्रकाशन अमरावती, ४४४६०४.
मोबाइल नं. ९५९५५६०२७८

- ◆ प्रथमावृत्ती (ई-प्रकाशन)
२६ जून २०२०, छत्रपती शाहू महाराज जयंती
(सामाजिक न्याय दिन)

- ◆ भारतीय समाजसुधारक (ई-बुक)
संपादक
(Bharatiy Samajsudharak, e-book)
प्रा. डॉ. कृष्णा आ. माहुरे
फ्लॉट नं. एस-५, कृष्णा हाइट्स, अकोला रोड अकोट.
मोबाइल नं. ९४२३६१४११२

- ◆ सहसंपादक
प्रा. डॉ. सचिन ज. होले
प्रफुल्ल कॉलनी, साईनगर अमरावती.
मोबाइल नं. ९४२१७४१२४५
(सामाजिक न्याय दिन)

- ◆ किंमत : ३५/-

संपादक

प्रा. डॉ. कृष्णा आ. माहुरे

फ्लॉट नं. एस-५, कृष्णा हाइट्स, अकोला रोड अकोट.

मोबाइल नं. ९४२३६१४११२

भारतीय समाजसुधारक

(ई-बुक)

(Bharatiy Samajsudharak, e-book)

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख व लेखकांचे नाव	पान. नं.
१.	महात्मा ज्योतिराव फुले आणि शेतकरी चळवळ - प्रा.डॉ. विनोद खैरे	०१ - ०८
२.	सामाजिक- राजकीय सुधारणा आंदोलनातील राजा राममोहन रॉय यांचे योगदान - प्रा. डॉ. योगेश दा. उगले	०९ - १३
३.	अस्पृशोद्धारक चळवळीचा नायक - प्रा.डॉ.कृष्णा आ. माहुरे	१४ - १७
४.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची सामाजिक भूमिका - प्रा. एम.पी.चोपडे	१८ - २१
५.	मोहनदास करमचंद गांधी : रामराज्याची संकल्पना - डॉ. संगीता एस.भुयार	२२ - २७
६.	प्रेरणादीप स्वामी विवेकानंद - डॉ. सौ. विभा प्र. देशपांडे	२८ - ३१
७.	महात्मा फुले : आद्यसमाजसुधारक - प्रा. डॉ. सचिन ज. होले	३२ - ३५
८.	राजाराम मोहन राय - डॉ. ए. डी. जाधव	३६ - ३९
९.	डॉ.अभय व राणी बंग दाम्पत्य - प्राचार्य, डॉ. धर्मेन्द्र तेलगोटे	४० - ४१
१०.	आत्मनिर्भरतेचे प्रतिक : बाबांचे आनंदवन - प्रा.डॉ. प्रशांत विघे	४२ - ४३
११.	क्रांतिवीर उलगुलान बिरसा मुंडा - प्रा. डॉ. राम कुलसंगे	४४ - ४७
१२.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक भूमिका - प्रा. एम.पी.चोपडे	४८ - ५१
१३.	मोहनदास करमचंद गांधी : रामराज्याची संकल्पना - डॉ. संगीता एस.भुयार	५२ - ५५
१४.	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कृषिविषयक कार्य - वर्षा बा. वाकोडे	५६ - ५८
१५.	स्त्री शिक्षणाच्या अग्रदूत: सावित्रीबाई फुले - पल्लवी पवार	५९ - ६१
१६.	समाजसुधारिका- बहिणाबाई चौधरी - सचिन शिवनारायण मौर्य	६२ - ६३
१७.	डॉ.अभय व राणी बंग दाम्पत्य - प्राचार्य, डॉ. धर्मेन्द्र तेलगोटे	

प्रेरणादीप स्वामी विवेकानंद

डॉ. सौ. विभा प्र. देशपांडे

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा जि.अमरावती

स्वामी विवेकानंद यांचे नांव नरेंद्र विश्वनाथ दत्त यांचा जन्म १२ जानेवारी ला कलकत्याला येथे झाला. लहानपणापासूनच नरेंद्र नटखट तर होताच पण त्यांची वृत्ती दानशील होती. बालपणापासून तो धार्मिक प्रवृत्तीचा होता. त्याला साधुत्व व प्राचीन विचार याचे फार आकर्षण होते. तो जेवढा खोडकर होता, तेवढाच अस्वस्थ असायचा. रेसिडेन्सी महाविद्यालय कलकत्ता मधून त्यांनी पदवी चे शिक्षण पूर्ण केले. सोबतच हिंदु साहित्य, वेद, उपनिषद, भगवद्गीता, महाभारत, रामायण, पुराणशास्त्र यांचा त्यांनी अभ्यास केला, त्याशिवाय पाश्चात्य तत्त्वज्ञान तर्कशास्त्र तत्त्वज्ञान यांचा अभ्यास स्काटीश चर्च मधून केला. १८८१ ला स्वामी विवेकानंदांनी "फाईन आर्ट्स " ची पदवी मिळवली. १८८१-१८८४ या काळात ते सुधारक ब्राम्होसमाजाचे भारतीय सभासद होते. १८८१ मध्ये स्वामी विवेकानंदांची भेट रामकृष्ण परमहंसाशी झाली. व ते त्यांचे भक्त झाले. रामकृष्ण परमहंसांच्या मृत्यु नंतर विवेकानंद यांनी कलकत्याजवळ " बारानगर" येथे " रामकृष्ण मठ" स्थापन केला.

स्वामी विवेकानंद १८८८-१८९३ पर्यंत भारतभर भ्रमण करत होते. भारताच्या दक्षिण टोकावर केमकामोरीला कन्याकुमारी मंदिरात त्यांना विलक्षण साक्षात्कार झाला व भावी जीवनाची दिशा उमगली. भारतभ्रमण करीत असतांनाच ते शेतकरी, मजूर, व्यापारी, कलाकार विद्वान, सरदार, राजे-महाराजे इत्यादिना भेटले. ते कधी राजवाड्यांमध्ये, प्रासादामध्ये, बगल्यामध्ये तर कधी झोपड्यामध्ये राहिले. कधी तर अगदी रस्त्यावर, झाडाखाली राहिले. गरीब, दीन, दुःखी मागासलेल्या समाजा कडे बघून त्यांना खूप दुःख झाले. आणि त्यांना वाटले की, आपण काय केल्याने आपल्या गरीब बंधुच जीवन आवश्यक गरजा, अन्न, वस्त्र, निवारा इत्यादि प्राथमिक गरजांची पूर्तता होऊ शकेल. त्यांच्यात आत्मविश्वास कसा वाढू शकेल. मी काय करू शकतो? मला काय करायला हवे? याच विचारात मग्न असतांनाच भर समुद्रातून पोहून जात स्वामीजी श्रीपादशिलेवर जाऊन पोहोचले. आणि तिथे तीन दिवस तीन रात्र संपूर्ण ७२ तास ते ध्यानस्थ होते. त्यांनी भारताच्या सामर्थ्यावर चिंतन केले. १८९३ ला शिकागो येथे सर्व धर्म परिषदेत भाग घेण्यासाठी ते अमेरिकेत गेले आणि शिकागो ला दिलेल्या व्याख्यानामुळे स्वामी विश्वविख्यात झाले. स्वामीजींच्या मते धर्म अनुभूती मध्ये आहे, सगळे मार्ग एकाच ध्येयाकडे जातात. सगळ्यांचा स्वीकार, तिरस्कार नाही, सगळ्यांशी प्रेमाचे नाते. घृणा किंवा इर्षा नाही, त्यांनी

विश्व कुटुंबाचा विचारठेवला .विश्वबंधुत्वाचा संदेश दिला संपूर्ण जगामध्ये एका कुटुंबाप्रमाणे स्नेहपूर्ण वातावरण असावे असे सांगितले. पश्चिमेकडून ते भारतासाठी एक पारितोषिक घेऊन आले."संघटना" संघटित होऊन आपण समाजाची, भारत मातेची ची सेवा करू संघटित होऊन दुःखे दूर करण्याचा प्रयत्न करू, हेच आपले कार्य आणि या कार्याचे सूत्र असेल - त्याग आणि सेवा समाजासाठी वेळ काढून समाजाची सेवा करू. सुखाचा त्याग करून व्यक्तिगत कामे बाजूला सारून मिळालेला वेळ आणि शक्ती ती सेवा कार्यासाठी वापरू.

स्वामीजींचा हा पूर्ण विश्वास होता की हे कार्य युवकच करू शकते म्हणूनच भारतात परत आल्यावर त्यांनी कोलंबो पासून ते अल मोरया पर्यंत प्रवास केला आपल्या या व्याख्यानांनी देशभरातल्या युवकांना प्रेरित केले त्यांच्या मते माझा विश्वास आधुनिक तरुण पिढीवर आहे त्यांच्यातूनच माझे कार्यकर्ते पुढे येतील आणि सिंहाप्रमाणे आपल्या पुरुषार्था ने सर्व समस्या या सोडवतील येवढा त्यांचा तरुणांवर विश्वास होता. स्त्रियांच्या बाबतीत त्यांचे विचार असे होते की, आपला देश कमकुवत आणि मागासलेला आहे याचे कारण असे की इथे स्त्री शक्तीची अव्हेलना होते शक्तीचा अपमान होतो. शिक्षणासंबंधी त्यांचे विचार असे होते की, आपल्या देशाला चारित्र्य घडवणार, मानसिक शक्ती वाढविणार, बुद्धीचा विकास करणार, असं शिक्षण हव आहे. ज्यामुळे मनुष्य आपल्या पायावर उभा राहू शकेल. पाश्चिमात्य देशात भ्रमण करताना मोठ्या मोठ्या उद्योगपतींना त्यांनी समाजसेवेसाठी प्रेरित केले त्याच प्रमाणे आपल्या देशातही राजे महाराजे सरदार आणि विद्वान यांना त्यांनी समाजाच्या या सेवेसाठी प्रेरित केले व्यवसायाबरोबर रोजगार आणि समृद्धी येईल हे जाणून त्यांनी टाटा सारख्या उद्योजकांना विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या अभ्यासाला प्रेरणा दिली. लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी, जवाहरलाल नेहरू, सुभाष चंद्र बोस इत्यादीसारख्या स्वातंत्र्य आंदोलनातील नेत्यांचे प्रेरणास्थान हे स्वामी विवेकानंद होते. काही तरुणांनी स्वामीजींना विचारले धर्म म्हणजे काय? तर स्वामीजी म्हणाले गुलामांसाठी कुठला धर्म? आधी स्वातंत्र्य मिळवा. पुढे ते म्हणतात, दुसऱ्याला मदत करणे जगाचे भले करणे हेच आपले कर्तव्य आहे. वरवर पाहता असे दिसते की आपण जगाचे भले करीत आहोत पण वस्तुतः आपण आपलेच हित करतो. आपले असेच मानस असले पाहिजे की आपण सतत जगाचे भले करावे. वास्तविक पाहता जगाला तुमच्या मदतीची यत्किंचितही आवश्यकता नाही. पण तरीही आपण दुसऱ्यांचे भले केलेच पाहिजे. दुसऱ्याला मदत करणे ही आपल्याला मिळालेली सुसंधीच आहे असा जर आपण सतत विचार करू तर दुसऱ्यांना मदत करण्याची प्रचंड प्रेरणा निर्माण होते. समते संबंधी त्यांचे विचार असे की, जेव्हा एखाद्या व्यक्तीच्या मनातून लिंगभेद जातिभेद रंगभेद जन्मजात भेद इत्यादी सारे भेदाभेद नष्ट झालेले असतात व त्याला सर्वत्र एकच एक दैवत्व प्रत्येक व्यक्ती मात्राच्या ठिकाणी असलेले दिसते तेव्हा तो विश्वबंधुत्व पर्यंत पोहोचलेला असतो. आणि केवळ असाच माणूस वेदांती होय. सर्वत्र दैवत्व हेच वेदांताचे सार आहे. त्यांनी निर्भयता चा संदेश दिला बलसंपन्न व्हा! शूर व्हा! सामर्थ्य आणि सामर्थ्य हीच आजची

आवश्यकता आहे. दुर्बलता हाच मृत्यू. उठा !धीट बना! बलसंपन्न व्हा !भारताला शूरवीर हवे आहेत. अमर्याद शक्ती, अमर्याद उत्साह, धारिष्ट्य. आपली युवा पिढी प्रथम शक्तिमान बनू द्या. या शक्तीच्या मागे धर्म आपोआपच येईल युवकांनो एखाद्या अभेद्य पहाडासारखे खंबीर बना. स्वामीजी म्हणतात कर्म करत रहा. या जगात कार्य करण्याची संधी ईश्वराने आपल्याला दिली आहे. त्याबद्दल आपण, आपणास खरेतर भाग्यवान म्हंटले पाहिजे.

जगाच्या पाठीवर भारत हि एक मात्र अशी भूमी आहे जिथे कोणालाही आपल्या धार्मिक श्रद्धा पासून वंचित केले नाही. सारे धर्म तितकेच सत्य आहे असा आमचा विश्वास आहे, असे आम्ही म्हणतो. छळाला बळी पडून आपल्या जन्मभूमीतून निर्वासित बनून परांगदा झालेल्या जगातील सर्व धर्मांना आमच्या देशाने आश्रय दिला. अशा देशाचा मी पुत्र आहे याचा मला अभिमान वाटतो. मला जर कोणी विचारले की भारताच्या श्रेष्ठत्वाचे मर्म काय तर मी सांगेन की "आम्ही कोणावरही अत्याचार करून विजय मिळविला नाही." त्यातच भारताचे श्रेष्ठत्व साठवलेले आहे. हाच आमचा गौरव आहे. असे स्वामीजी म्हणायचे, मानवी जीवनावर स्वामीजींच्या विचारांचा पडलेला प्रभाव पुढील प्रमाणे सांगता येईल-

१. वेदांत कडे बघण्याची त्यांनी एक नवी दृष्टी दिली.
२. निस्वार्थी मानव सेवा हाच खरा धर्म आहे हे आग्रहपूर्वक त्यांनी प्रतिपादित केले.
३. भारतातील राष्ट्रीय चळवळ, अध्यात्मिक चळवळ, व इतर सामाजिक सेवा कार्य, या सगळ्यांच्या मागे प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे स्वामीजींच्या विचारांचा प्रभाव होता व आहे.
४. पाश्चिमात्य जगात भारताचे अध्यात्मिक व सांस्कृतिक क्षेत्रातील दूत म्हणून त्यांनी महत्त्वपूर्ण कार्य केले.
५. भारतीय जीवन मूल्यांची जागतिक स्तरावर शास्त्रीय व्याख्या त्यांनी केली.
६. जीवनाचे विविध पैलू आणि भौतिक शास्त्र हे परस्पर विरोधी नसून सुसंगत आहे हे त्यांनी प्रमाणाद्वारे सिद्ध केले.
७. स्वामीजींच्या मते प्रत्येक माणसात ईश्वरांश आहे. कोणीही माणूस पापी नसून तो अमृताचा पुत्र आहे.
८. स्वामीजींच्या मते धर्म जीवनात प्रत्यक्ष उतरविण्याचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे दरिद्री, पतित व दलितांची सेवा करणे होय.
९. स्वामीजींनी प्रेम, सत्य औदार्य, आत्मनिग्रह, अपरिग्रह, सुचिता, समाधान, शास्त्राभ्यास आणि पवित्र ईश्वर शरण हे भारतीय मूल्ये जगाला सांगितले. स्त्रियांबद्दलचा पूज्यभाव पारलौकिक जीवनाची ओढ या बाबत परदेशात अनेक ठिकाणी व्याख्याने दिली.
१०. पाश्चिमात्य स्वामीजींच्या कार्याचे त्यांच्या समकालीन व भावी पिढ्यांवर पडलेल्या प्रभावाचे मूल्यमापन करणे खरोखर अति अवघड काम आहे. स्वामीजींचे व्यक्तिमत्व व कार्य हे बाजूला

आहे व तो दीर्घकालीन राहिल.आज आपल्या देशासमोर अनेक समस्या आहेत सुदैवाने या समस्यांवर मात करण्याची क्षमता आपल्या संस्कृतीत आहे, पण या संस्कृतीकडे व धर्माकडे आपण दुर्लक्ष केले. आपण सर्वांनी आपल्या संस्कृतीविषयी योग्य अभिमान बाळगला पाहिजे .आपण सर्वजण हिंदू आहोत हा भाव जगाला सांगितला पाहिजे आपल्या हिंदू राष्ट्र विषयी निखळ आत्मियता जागविली पाहिजे. आपण सर्व जण या हिंदू भूमीची संताने आहोत याचा कधी ही विसर पडू नये. इथे जाती पोट जाती असतील, भाषा व बोली असतील, पक्ष व संस्था संघटना असतील पण या विविधतेत अनोखी एकता अनुस्यूत आहे .अशा एकतेची अनुभूती सर्वांना आली पाहिजे. स्वामीजींनी केलेले मार्गदर्शन व्यवहारात आले तर समस्यांवर मात करण्यात व अंधाराकडून उजेडात जाण्यास आपल्याला नक्कीच मदत होईल. स्वामी विवेकानंदांचे मार्गदर्शन आम्हा सर्वांसाठी दीपस्तंभाप्रमाणे आहे.असे कोणतेही क्षेत्र नाही ज्याला त्यांनी स्पर्श केले नाही.

आहे व तो दीर्घकालीन राहिल.आज आपल्या देशासमोर अनेक समस्या आहेत सुदैवाने या समस्यांवर मात करण्याची क्षमता आपल्या संस्कृतीत आहे, पण या संस्कृतीकडे व धर्माकडे आपण दुर्लक्ष केले. आपण सर्वांनी आपल्या संस्कृतीविषयी योग्य अभिमान बाळगला पाहिजे .आपण सर्वजण हिंदू आहोत हा भाव जगाला सांगितला पाहिजे आपल्या हिंदू राष्ट्र विषयी निखळ आत्मियता जागविली पाहिजे. आपण सर्व जण या हिंदू भूमीची संताने आहोत याचा कधी ही विसर पडू नये. इथे जाती पोट जाती असतील, भाषा व बोली असतील, पक्ष व संस्था संघटना असतील पण या विविधतेत अनोखी एकता अनुस्यूत आहे .अशा एकतेची अनुभूती सर्वांना आली पाहिजे. स्वामीजींनी केलेले मार्गदर्शन व्यवहारात आले तर समस्यांवर मात करण्यात व अंधाराकडून उजेडात जाण्यास आपल्याला नक्कीच मदत होईल. स्वामी विवेकानंदांचे मार्गदर्शन आम्हा सर्वांसाठी दीपस्तंभाप्रमाणे आहे.असे कोणतेही क्षेत्र नाही ज्याला त्यांनी स्पर्श केले नाही.

2021-22

THE CONTRIBUTION OF SOCIAL REFORMERS IN THE NATION BUILDING

Editor

Dr. Gajanan L. Sodnar

Associate professor

Arts, Commerce & Science College,
Maregaon Dist. Yavatmal

EAGLE LEAP
Printers And Publisher Pvt. Ltd.

Publishing Year : Sept. 2021

INDEX

अ.क्र.	लेखक	विषय	पा.क्र.
१	प्रा. डॉ. जगदीश घन:शाम खरात.	कां. श्रीपाद अमृत डांगे व्यक्ती व कार्य	5
२	डॉ. तळणीकर एस. जी.	सामाजिक सुधारणा आणि भुदान अंदोलन	11
३	गजानन भिकाजी फुलसावंगे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व कामगार चळवळ	20
४	प्रा. किशन काशीनाथ घोरे	आदिवासी स्त्री आणि आरोग्य	27
५	प्रा. हबीर राजू मारोती	राष्ट्र उभारणीत छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य	35
६	प्रा. सुरेश जे भालेराव	राजर्षी शाहू महाराजांचे स्त्रीविषयक काय	40
७	प्रा. कांचन नारायणराव घोटकेकर	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची सामाजिक चळवळ	44
८	प्रा. डॉ. आर. एम. सरपाते	आदिम समाजाच्या विकासात स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका	53
९	प्रा. डॉ. शिवदास वि. शिंदे	राष्ट्रनिर्मातीमध्ये संगीताचे योगदान	60
१०	प्रा. आर. बी. वाघ	गांधीवादी नेतृत्व आचार्य जे.बी. कृपळानी	62
११	प्रा. डॉ. सिध्दराम किशनराव मुंडे	तुकाराम महाराजाची विद्वलभक्ती आणि समाज सुधारणा	66
१२	डॉ. जगदीश दयामागर हेंडवे	प्रार्थना समाजाची कामगिरी	72
१३	प्रा. डॉ. सिध्दार्थ शिवाजी वाठोरे	शेतकरी व शेतमजुराचे कैवरी - डॉ. आंबेडकर	78
१४	प्रा. डॉ. जगदीश घन:शाम खरात	शहीद भगतसिंग भारतीय इतिहासातील एक झंझावात	82
१५	प्रा. डॉ. प्रविण कुलकर्णी	राष्ट्र उभारणीमध्ये श्रमिक महिलांचे योगदान	87
१६	प्रा. डॉ. राजेश चवरे	वैचारिक लोकराज्यातील लोकराजे 'बाबासाहेब'	91
१७	Dr. Vibha C. Ghodkhande	सावित्रीबाई फुले	99
१८	प्रा. डॉ. कुंभारकर के. जी.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक लोकशाहीसंबंधी विचार	103
१९	प्रा. डॉ. आर. यु. हिरे	स्त्री जातीचे उध्दारक : महर्षी कर्वे	110
२०	प्रा. डॉ. मिनाक्षी कांबळे	अस्पृश्यतेचे उच्चाटन करण्याचे काम	113
२१	प्रा. डॉ. शंकर हणमंतराव कल्याणे	महात्मा जोतीराव फुले यांचा शेती आणि शेतकरीविषयक विचार	116
२२	प्रा. डॉ. श्रीराम कि. खाडे	सामाजिक क्रांतीच्या प्रणेत्या: सावित्रीबाई फुले	123
२३	प्रा. डॉ. श्रीनिवास एन. पिलगुलवार	'सुधारकाचार्य' गोपाळ गणेश आगरकर यांचे सामाजिक विचार व विचारांची प्रासंगिकता	128

२४	डॉ. विभा प्र. देशपांडे	राष्ट्र निमित्तीत स्वातंत्र्य वीर, विनायक दामोदर सावरकरांचे योगदान	134
२५	प्रा. तानाजी संभाजी माने	समाज परिवर्तन आणि राष्ट्रवांधणीतील महात्मा गांधीजींचे योगदान	141
२६	प्रा. डॉ. गजानन एस. फुटाणे	वं. राष्ट्रसंतांचे समाजोद्धारक कार्य	147
२७	अभिनव गजानन फुटाणे	संत गाडगेबाबांचे समाजसुधारणेचे कार्य	156
28	प्रा. डॉ. जीतेन्द्र कुमार पाण्डेय	विन्ध्य क्षेत्र के प्रमुख महिला स्वतंत्रता सेनानियों का योगदान	164
29	प्रा. डॉ. चौधरी जे. ए.	डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर जी का मामाजिक आन्दोलन	170
30	Dr. Ashok B . Yawale	Arundhati Roy: A Controversial Voice In Indian Literature	172
31	Dr. Dinesh A. Gundawar	Contribution Of Social Reformers To The Society, Religion And Literature	179
32	Lithivarshini. C	Contributions Of Women Social Reformers : Unknown Phase To Known Face	186
33	Prof. M. Pranov Vishnu Arjun	Its Effects	193
34	Prof. Ninad Vijay Jadhav	Padmashree Annasaheb Pandurang Dharmaji Jadhav Contributions In The Field Of Education.	200
35	Dr. B. J. Mundhe	Role Of Kranti Jyoti Savitribai Phule And Her Contribution To Education	208
36	Dr. B. J. Mundhe	Role Of Mahatma Phule As A Social Reformer In Women Education	215
37	Mr. Vijay Bhagat.	The Role Of Dr. B. R. Ambedkar In Nation Building And National Integration	223

काँ. श्रीपाद अमृत

Author

प्रा. डॉ. जगदीश घनः

विभाग प्रमुख, इतिहास

धनाजी नाना महाविद्यालय

ता. यावल, जि. जालना

मो.नं. 9545139458 ई-मेल : jagdish

प्रस्तावना :

आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीमध्ये महत्वाची भूमिका बजावली. विसाव्या शतकामध्ये स्वातंत्र्यवीर सावरकर, आचार्य विनोबा भावे आणि महाराष्ट्राची वैचारिक भूमिका समृद्ध केली. त्यांनी केल्या. काँ. डांगे यांनी साम्यवादाचा पुरस्कार करण्यासाठी प्रस्थापित करण्यामध्ये महत्वाचे योगदान दिले. त्यांनी संघटित करून त्यांनी प्रचंड अशी चळवळ उभारून चळवळीमध्ये भाग घेतला. त्यांच्या नेतृत्वाखाली लढवण्यात आली. गोवा मुक्ती संग्रामामध्ये सुद्धा त्यांचे

काँ. डांगे यांनी 1920-1980 अशी 60 वर्षे घेतला. 1920 पुर्वीच्या चळवळीमध्ये ते लोकमान्य तिलक 1920 साली त्यांनी महात्मा गांधींच्या असहकाराचा त्यानंतर ते कम्युनिस्ट पक्षाचे महत्वाचे पुढारी बनून चळवळीचे त्यांनी नेतृत्व केले. त्यांच्या कार्याबद्दल 1981 राष्ट्रपती निकोलव्ह पॉडगारनो यांनी अत्यंत प्रतिष्ठेचा आर्च गौरव केला. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेच्या परिषदे स्तरावर एक थोर कामगार नेते, निष्णात संसदपटू ख्यातनाम होते.

काँ. डांगे हे आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार आणि भाषिक महाराष्ट्र स्थापन करण्याच्या चळवळीत त्यांनी मुंबईच्या लडाऊ गिरणी कामगारांना रस्त्यावर

Author

डॉ. विभा प्र. देशपांडे

कला व विज्ञान महाविद्यालय.

कुःहा

"भारताच्या गेल्या शंभर वर्षांच्या कालखंडातील सावरकरांचे स्थान आणि त्यांचे मूल्यमापन करतांना असेच म्हणावे लागेल की, कवी, लेखक, समाजसुधारक, जन्मपेठेवरील कैदी या दृष्टीने सावरकरांचे स्थान गौण असून सावरकरांचे स्थान अढळ राहणार ते क्रांतीशास्त्राचे पहिले प्रवक्ते म्हणून, भारताला स्वातंत्र्य कसे मिळेल आणि त्यातील आपली भूमिका काय राहिल याचे गणित सावरकरांनी मांडले होते. ते त्यांच्यापुरते पूर्ण बरोबर सुटले त्यामुळेच ते अभिनव भारताच्या सांगता समारंभात बोलतांना म्हणाले, मी माझ्या पुरते तरी अगदी मनःपूर्वक सांगतो की, आमची मातृभूमी, स्वतंत्र झालेली याची देहि याची डोळा पाहिले. यातच आम्ही स्वतःस कल्पनेतून कृतार्थ झालो असे समजतो कारण, ते पहण्याची आम्ही कधीही लालसा धरली नाही. केवळ तो दिवस कॅव्हा तरी उगवावा म्हणून झुजण्याची तेवढी लालसा धरलेली होती."

विनायक दामोदर सावरकर यांचा जन्म भगूर नाशिक, येथे 28 मे 1883 साली झाला. (कालखंड 28 मे 1883 ते 26 फेब्रुवारी 1966) त्यांचे वडील दामोदरपंत हे खूप साधे भोळे आणि धार्मिक गृहस्थ होते. शिवाय ते स्वतः एक प्रतिभावान कवी होते. सावरकरांची आई सावरकर नऊ वर्षांचे असतांना वारली. थोरल्या बंधूच्या पत्नी येसूबाई यांनी त्यांचा सांभाळ केला सावरकरांचे वडील इ. स. 1899 च्या प्लेगला बळी पडले.

सावरकरांचा आरंभापासून वाचनाकडे ओढा होता. संस्कृत साहित्याचा ही त्यांचा अभ्यास चांगला होता विविध वृत्तपत्रांच्या वाचनातून देश विदेशातील परिस्थितीचे तल्लख भान ही त्यांना येत गेले. सावरकर हे वृत्ती नै कवी होते, आणि लहान वयापासून त्यांनी उत्तम वकृत्व ही अभ्यासपूर्णक कमावले होते.

इ. स. 1899 मध्ये सशस्त्र क्रांतीचे कार्य करण्यासाठी त्यांनी "राष्ट्रभक्त

वर्षाच्या कालखंडातील सावरकरांचे ना असेच म्हणावे लागेल की, कवी, दी या दृष्टीने सावरकरांचे स्थान गौण ते क्रांतीशास्त्राचे पहिले प्रवक्ते म्हणून, यातील आपली भूमिका काय राहिल ते त्यांच्यापुरते पूर्ण बरोबर सुटले समारंभात बोलतांना म्हणाले, मी तोंत की, आमची मातृभूमी, स्वतंत्र यातच आम्ही स्वतःस कल्पनेतून ज्याची आम्ही कधीही लालसा धरली म्हणून झुंजण्याची तेवढी लालसा

ज भगूर नाशिक, येथे 28 मे 1883 ते 26 फेब्रुवारी 1966) त्यांचे पण धार्मिक गृहस्थ होते. शिवाय ते सावरकरांची आई सावरकर नऊ वर्षांचे येसूबाई यांनी त्यांचा सांभाळ केला बळी पडले.

कडे ओढा होता. संस्कृत साहित्याचा विविध वृत्तपत्रांच्या वाचनातून देश त्यांना येत गेले. सावरकर हे वृत्ती ने नी उत्तम वकृत्व ही अभ्यासपूर्णक ये कार्य करण्यासाठी त्यांनी "राष्ट्रभक्त

"भारताच्या गेल्या शंभर वर्षांच्या कालखंडातील सावरकरांचे स्थान आणि त्यांचे मूल्यमापन करतांना असेच म्हणावे लागेल की, कवी, लेखक, समाजसुधारक, जन्मपेठेवरील कैदी या दृष्टीने सावरकरांचे स्थान गौण असून सावरकरांचे स्थान अढळ राहणार ते क्रांतीशास्त्राचे पहिले प्रवक्ते म्हणून, भारताला स्वातंत्र्य कसे मिळेल आणि त्यातील आपली भूमिका काय राहिल याचे गणित सावरकरांनी मांडले होते. ते त्यांच्यापुरते पूर्ण बरोबर सुटले त्यामुळेच ते अभिनव भारताच्या सांगता समारंभात बोलतांना म्हणाले, मी माझ्या पुरते तरी अगदी मनःपूर्वक सांगतो की, आमची मातृभूमी, स्वतंत्र झालेली याची देहि याची डोळा पाहिले. यातच आम्ही स्वतःस कल्पनेतून कृतार्थ झालो असे समजतो कारण, ते पहण्याची आम्ही कधीही लालसा धरली नाही. केवळ तो दिवस केंव्हा तरी उगवावा म्हणून झुंजण्याची तेवढी लालसा धरलेली होती."

विनायक दामोदर सावरकर यांचा जन्म भगूर नाशिक, येथे 28 मे 1883 साली झाला. (कालखंड 28 मे 1883 ते 26 फेब्रुवारी 1966) त्यांचे वडील दामोदरपंत हे खूप साधे भोळे आणि धार्मिक गृहस्थ होते. शिवाय ते स्वतः एक प्रतिभावान कवी होते. सावरकरांची आई सावरकर नऊ वर्षांचे असतांना वारली. थोरल्या बंधूच्या पत्नी येसूबाई यांनी त्यांचा सांभाळ केला सावरकरांचे वडील इ. स. 1899 च्या प्लेगला बळी पडले.

सावरकरांचा आरंभापासून वाचनाकडे ओढा होता. संस्कृत साहित्याचा ही त्यांचा अभ्यास चांगला होता विविध वृत्तपत्रांच्या वाचनातून देश विदेशातील परिस्थितीचे तल्लख भान ही त्यांना येत गेले. सावरकर हे वृत्ती ने कवी होते, आणि लहान वयापासून त्यांनी उत्तम वकृत्व ही अभ्यासपूर्णक कमावले होते.

इ. स. 1899 मध्ये सशस्त्र क्रांतीचे कार्य करण्यासाठी त्यांनी "राष्ट्रभक्त समूह" हे गुप्त मंडळ स्थापन केले. पुढे 1900 मध्ये "मित्रमेळ्या"ची स्थापना केली. त्यामुळे या संस्थेशी अनेक निष्ठावंत तरुण जमले. शिवजयंती उत्सव, गणेशोत्सव, मेळावे ह्यांच्या माध्यमातून लोकजागृती घडवून, आणणार्या मित्रमेळ्याचा कार्यक्रमाला कवी गोविंदाच्या काव्यरचनांनी प्रभावी साथ दिली.

आणि सावरकरांनी मित्रमेळ्याच्या विविध ठिकाणी शाखा उभारून स्वातंत्र्यसाठी सशस्त्र उठाव करण्याची तयारी असलेल्या तरुणांचे व्यापक जाळे निर्माण केले. पुढे 1904 मध्ये मित्रमेळ्यांचे रूपांतर "अभिनव भारत" ह्या संस्थेत झाले.

सावरकरांच्या शब्दात, "प्रत्येक कार्याला विशिष्ट चालना मिळवायला काही विशिष्ट प्रसंग यावे लागतात. हिंदूंना आपली राष्ट्रीय व धार्मिकदृष्ट्या संघटना करण्याच्या आवश्यकतेचा प्रसंग त्यांच्यावर सन 997 च्या सालापासून आलेला आहे. परंतु स्थानिक दृष्ट्या प्रत्यक्षीभूत झालेल्या संकटाशिवाय हिंदुलोक भावी संकटाच्या घातक, आक्रमणाचा विचार करून विराट रूपाने केव्हाही-प्रयत्न करतांना एखाद दुसरा अपवाद शिवाय केव्हाही दिसले नाहीत. आणि त्यामुळेच संकटांना स्वस्थपणाने सवडी-सवडीने व जमेल तसे हिंदुजाती वरील, आक्रमणांचे चाळे आजपर्यंत अव्यवाहृत चालविता आले."

पुढे त्यांनी स्वदेशाचा प्रचार, अस्पृश्यता निवारण, व्यायाम शाळा इत्यादी समाज प्रबोधनाचे कार्य केले. आपल्या देशात उत्पन्न झालेले सामान, आपणच वापरायचे, शक्यतो थोडेसे, व्यक्तिशः जास्त मुल्य द्यावे लागले. तरी देऊन त्यास्वदेशी वस्तु घ्यावयाचया असा निश्चय करावे हे व्रत प्रत्येक हिंदूने पाळले पाहिजे. अशा दृष्टीने आरंभ तरी होतो म्हणून, त्या सर्व तरुणांनी रत्नागिरीच्या काही दुकानदारास त्यांच्या दुकानांत काय काय देशी वस्तु मिळतात व स्वदेशी, विदेशी सामानाची तुलना करून सर्वांच्या माहितीसाठी पत्रक ही प्रसिद्ध केले.

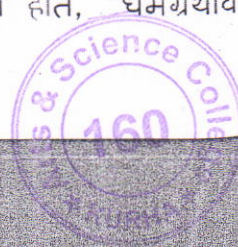
धर्मशास्त्रावरील विचार व्यक्त करतांना सावरकर म्हणतात की, (1) धर्मग्रंथ हे ईश्वराने तयार केलेले नसून, मनुष्यकृत आहेत. (2) धर्मग्रंथ हे प्राचीन काळी त्या काळाच्या सोयीनुसार व गरजेनुसार निर्माण झालेले असते. तरी, आज ते कालबाह्य व टाकाऊ झालेले आहेत. (3) समाज संस्थेची उभारणी धर्मग्रंथावर करण्याचे दिवस संपले असून, समाजसंस्था आपल्याला, बुद्धिवादाच्या नव्या तत्वावर म्हणजेच विज्ञान ग्रंथावर उभी केली पाहिजे. सावरकरांच्या विचारांचे मुख्य व मध्यवर्ती सत्र असे होते, "धर्मग्रंथावर

समाजसंस्था उभे करण्याची जी संघटना करावयाची ते पाहिजे.

या संदर्भात ते रीति विज्ञानग्रंथ यांचा विरोध ते दुसऱ्याचे महत्त्व घटवून देऊन उपयुक्त आहे. हिताचे आहे आपल्या धर्मशास्त्रात असलेल्या धर्मग्रंथ प्रामाण्याला सावरकरांच्या मते वैज्ञानिक आधारलेली. लोकहितकार मनुष्य धर्म आहे. असा हा

सावरकरांचे सर्व क्रांतिकारक आहेत. ही लिहिलेले नाही किंवा या कारण राष्ट्रस्वातंत्र्य हे "मनुष्याची आत्मिक उन्नति आणि आत्मिक स्वतंत्रता हवी होती." असा स्वातंत्र्याचे स्वतंत्रपणे लिहावली पाहिजे असे त्यांच्याची स्त्रियांविषयी म्हणून

जीवनाच्या प्रत्येक स्त्रीला व्यवहार ठेवला होता. समाजाची ही वेगळी आहे. हे त्यांचे आहे. समाजाच्या आणि

ध ठिकाणी शाखा उभारून
ती असलेल्या तरुणांचे व्यापक
चे रूपांतर "अभिनव भारत" ह्या

ला विशिष्ट चालना मिळवायला
आपली राष्ट्रीय व धार्मिकदृष्ट्या
त्यांच्यावर सन 997 च्या
दृष्ट्या प्रत्यक्षीभूत झालेल्या
क, आक्रमणाचा विचार करून
दुसरा अपवाद शिवाय केव्हाही
वस्थेपणाने सवडी-सवडीने व
आजपर्यंत अव्यवाहत चालविता

शयता निवारण, व्यायाम शाळा
देशात उत्पन्न झालेले सामान,
जास्त मुल्य द्यावे लागले. तरी
श्रम करवावे हे व्रत प्रत्येक हिंदूने
तो म्हणून, त्या सर्व तरुणांनी
कानां काय काय देशी वस्तु
ना करून सर्वांच्या माहितीसाठी

सावरकर म्हणतात की, (1)
प्रकृत आहेत. (2) धर्मग्रंथ हे
जेनुसार निर्माण झालेले असते.
(3) समाज संस्थेची उभारणी
समाजसंस्था आपल्याला,
ग्रंथावर उभी केली पाहिजे.
सत्र असे होते, "धर्मग्रंथावर

समाजसंस्था उभे करण्याचे दिवस गेले..... या विज्ञान युगात समाजसंस्थेची
जी संघटना करावयाची ती प्रत्यक्ष ऐहिक आणि वैज्ञानिक तत्वावर केली
पाहिजे.

या संदर्भात ते रशियाचा दाखला नेहमी देतांना दिसतात. देव विरुद्ध
विज्ञानग्रंथ यांचा विरोध ते प्रखरपणे वाचकांसमोर मांडतात; व पहिल्या विरुद्ध
दुसऱ्याचे महत्त्व पटवून देतात. आजच्या परिस्थितीत आजच्या समाजाला जे
उपयुक्त आहे. हिताचे आहे. चांगले आहे. ते आपण स्वीकारले पाहिजे. मग ते
आपल्या धर्मशास्त्रात असो की नसो, अशी त्यांची राखेठोक भूमिका होती.
धर्मग्रंथ प्रामाण्याला सावरकर मनुष्याला फसविणारा पिंजरा म्हणायचे.
सावरकरांच्या मते वैज्ञानिक म्हणजेच बुद्धी ने सिद्ध होणाऱ्या सत्यावर
आधारलेली. लोकहितकारक तत्वे शिका, नियम पाळा, आचार करा हाच खरा
मनुष्य धर्म आहे. असा हा सावरकरांचा नवा विज्ञान धर्म उर्फ हिंदुधर्म आहे.

सावरकरांचे सर्वच क्षेत्रातील विचार मुलतः अत्यंत पुरोगामी व
क्रांतिकारक आहेत. स्त्रीया संबंधी प्रश्नावर त्यांनी स्वतंत्रपणे व सुत्रबद्धे
लिहिलेले नाही किंवा या प्रश्नासंबंधी त्यांनी कोणती चळवळी ही केली नाही
कारण राष्ट्रस्वातंत्र्य हे त्यांच्यापुढील मुख्य ध्येय होते. त्यांच्या मते,
"मनुष्याची आत्मिक उन्नतीच नव्हे तर मानसिक उन्नती, नैतिक उन्नती
आणि आत्मिक उन्नती ही पारतंत्र्याने खुंटते म्हणून आम्हास भारताची
स्वतंत्रता हवी होती." अशी त्यांची भूमिका होती या भूमिकेमुळे त्यांनी व्यक्ती
स्वातंत्र्याचे स्वतंत्रपणे चिंतन केले दिसत नाही. सर्व शक्ती ही मुख्य ध्येयार्थच
लावली पाहिजे असे त्यांना वाटत होते. तथापि त्यांच्या लेखनातून व भाषणात
त्यांची स्त्रियांविषयी भूमिका पुरेशी स्पष्ट झालेली आहे.

जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रियांनी पुरुषांसारखे कर्तृत्व गाजवावे. या
गोष्टीला सावरकरांनी कधी ही विरोध केला नाही. पण त्यांचे म्हणणे होते की,
प्रत्येक स्त्रीला व्यवहारात हे शक्य नाही. हे व्यावहारिक दृष्टीकोण त्यांनी समोर
ठेवला होता. समाजाची आणि देशाची सेवा ही "चूल आणि मुल" कर्तव्यापेक्षा
ही वेगळी आहे. हे त्यांनी स्पष्टपणे सांगितले. हे फक्त निम्मेच राष्ट्रीय कर्तव्य
आहे. समाजाच्या आणि देशाच्या सेवेचा उरलेला निम्मा राष्ट्रीय कर्तव्याचा

वाटा प्रत्येक स्त्रीने आप-आपल्या शक्तीनुसार व कुवतीनुसार उचलायचा आहे. असे सावरकरांचे म्हणणे होते. राष्ट्रसेवा हे आमचे ध्येय आहे. राष्ट्र म्हणजे काय याचा खुलासा करतांना ते म्हणतात. राष्ट्र म्हणजे राष्ट्रातील लोक. असा अर्थ घेतला जातो. आपल्या मुलाबाळांची काळजी करणे सेवा करणे. ही राष्ट्रसेवाच आहे. असे ते समजावून सांगतात. आणि हे कार्य फक्त स्त्रीच चांगल्या प्रकारे करू शकते म्हणून ते दायित्व तिने पार पाडले पाहिजे हेच तिचे पहिले "राष्ट्रकार्य" आहे. राष्ट्राच्या दृष्टीने हेच तिचे पहिले ध्येय आहे. संतती हेच राष्ट्र असल्यामुळे पहिले राष्ट्राची सेवा आपल्या घरूनच होते. सावरकरांनी प्रत्यक्षात कित्येक स्त्रियांना सामाजिक आणि राजकीय कार्याला लावून दिलेले होते. अस्पृश्यता निवारण्याच्या कार्यासाठी हळदी कुंकवाचे कार्यक्रम घेत. महिलांच फिरत होत्या. सावरकरांच्या पत्नी (माई) या कामी अग्रभागी होत्या.

सावरकरांनी स्त्रियांसंबंधी जे काही लिहिले व ते ज्या प्रकारे वागले आहेत. त्या वरून त्यांची स्त्रियांविषयीची भूमीका सुस्पष्ट होते. त्यांचा मूळ पिड क्रांतिकारकांचा आहे. ही क्रांतिकारकता मानवी जीवनातल्या सर्व क्षेत्राकरिता लागू आहे. त्यांचा कोणताही विचार घेतला तरी त्याला या क्रांतिशीलतेचा स्पर्श झालेला दिसेल.

सामाजिक सुधारणेची आवश्यकता सावरकरांना लाहणपणापासूनच वाटू लागली होती. 19व्या वर्षी त्यांची बालविधवा दुःस्थितीकथन ही कविता या दृष्टीने अभ्यासण्या सारखी आहे. समाजसुधारणा करू इच्छिणाऱ्या सुधारकांना सावरकरांचे प्रथम सांगणे आहेकी, समाजसुधारणा हा लोकप्रियतेचा विषय नसून लोकांच्या शिव्या खाण्याचा व त्यांच्यात अप्रिय होण्याचा विषय आहे. हे सतत लक्षात ठेवले पाहिजे. लोकप्रियतेचा बळी देण्याची मनाची तयारी ठेवूनच सुधारकाने या क्षेत्रात पाऊल टाकले पाहिजे. 'सुधारणा म्हणजे अल्पमत, रुढी म्हणजे बहुमत हे आद्य सूत्र लक्षात ठेवून सुधारकांनी सुधारणेला हात घालावा असे त्यांचे सांगणे होते. खरा सुधारक कसा असतो ते सांगतांना ते म्हणतात, "खरे सामाजिक किंवा धार्मिक सुधारक जे जे होऊन गेलेत किंवा ज्यांना व्हावयाचे असेल. त्यांचे लोकहित हेच ध्येय होते व असलेच पाहिजे. पुढे ते म्हणतात राजकीय सुधारणा करतांना

लोकप्रियता
हमखास प
हितार्थ आ
लागते. या
आहे असे स
सुध
संबंधी बोल
सुधारकांना
सुधारकांवर
पुरून उरेल
अस्सल नाप
त्यांचा आव
स्वीकारायल
हिंदु
म्हणजे केव
आपला निषे
समानार्थ नव
समजण्याच्य
राग येतो हिं
पितृभू आहे.
याच भूमीवर
निःसंशयाने
शिख लोकांच
अश्य
प्रवेश आंदोल
करून राष्ट्रनि
इतिहास सम
अभ्यास त्यां

व कुवतीनुसार उचलायचा आहे. नचे ध्येय आहे. राष्ट्र म्हणजे काय म्हणजे राष्ट्रातील लोक. असा अर्थ करणे सेवा करणे. ही राष्ट्रसेवाच कार्य फक्त स्त्रीच चांगल्या प्रकारे पाडले पाहिजे हेच तिचे पहिले हिले ध्येय आहे. संतती हेच राष्ट्र नच होते. सावरकरांनी प्रत्यक्षात यर्गाला लावून दिलेले होते. कुंकवाचे कार्यक्रम घेत. महिलाच कामी अग्रभागी होत्या.

लिहले व ते ज्या प्रकारे वागले मूमीका सुस्पष्ट होते. त्यांचा मूळ कृता मानवी जीवनातल्या सर्व विचार घेतला तरी त्याला या

सावरकरांना लाहनपणापासूनच विधवा दुःस्थितीकथन ही कविता माजसुधारणा करू इच्छिणाऱ्या उ...की, समाजसुधारणा हा या खाण्याचा व त्यांच्यात अप्रिय ज्वले पाहिजे. लोकप्रियतेचा बळी या क्षेत्रात पाऊल टाकले पाहिजे. बहुमत हे आद्य सूत्र लक्षात ठेवून त्यांचे सांगणे होते. खरा सुधारक सामाजिक किंवा धार्मिक सुधारक असेल. त्यांचे लोकहित हेच ध्येय गात राजकीय सुधारणा करतांना

लोकप्रियता मिळू शकते पण सामाजिक सुधारणा करतांना लोक-अप्रियताच हमखास पदरी पडते. कधी-कधी तर असलेली लोकप्रियता गमावून ज्यांच्या हितार्थ आपण झटतो त्यांच्याच छळास त्यांच्या आधारासाठी बळी पडावे लागते. या सार्या गोष्टींची तयारी ठेवणे हे प्रत्येक समाज सुधारकांचे आद्य सूत्र आहे असे सावरकरांना वाटायचे.

सुधारणा करू इच्छिणाऱ्या सुधारकांवर समाज बहिष्कार टाकतो या संबंधी बोलतांना ते म्हणतात, "आम्ही तर उलट असेच म्हणतो की, सुधारकांना जर सुधारणा करण्याचा अधिकार आहे तर समाजासही सुधारकांवर बहिष्कार घालण्याचा अधिकार आहे. जो सुधारक बहिष्काराला पुरून उरेल तोच खरा सुधारक ठरेल, तेच नाणे खरे" सावरकर स्वतः तर अस्सल नाणे होतेच पण, प्रत्येक सुधारकाने असे नाणे बनले पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता, सुधारणा करतांना प्रत्येक सुधारकाने वरील सूत्र स्वीकारायला पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता.

हिंदुत्व संबंधी विचार व्यक्त करतांना ते म्हणतात की, हिंदुधर्म म्हणजे केवळ "सनातन धर्म" असा विपरीत अर्थ करण्याच्या विरुद्ध आम्ही आपला निषेध नमूद करून ठेवला आहे. हिंदुत्व हे काही हिंदुधर्म" यांच्याशी समानार्थ नव्हे "हिंदुत्व" व "हिंदुधर्म" हे दोन्ही म्हणजे 'सनातनी पथ' असे समजण्याच्या दुहेरी चुकीने आपल्या सनातनी नसलेल्या बंधूंना साहजिकच राग येतो हिंदुस्थान म्हणजे 'आसिंधु सिन्धू पर्यंत भारत भूमिका' हीच त्यांची पितृभू आहे. आणि थेट वेदकालापासून त्यांचे अनंत पूर्वज याच भूमिती राहिले, याच भूमीवर त्यांनी प्रेम केले. मद्रासमध्ये किंवा बंगला मध्ये जितक्या निःसंशयाने एखाद्या हिंदुच्या अंगात हिंदुचे रक्त आहे तितक्याच निःसंशयाने शिख लोकांच्या अंगामध्ये हिंदुरक्त वाहत आहे.

अश्या प्रकारे चातुर्वर्ण्य उच्चाटक प्रत्यक्ष सुधारणा कायदा कार्ये, मंदीर प्रवेश आंदोलन. स्त्रीयांसंबंधी विचार इत्यादि विविध अंगी त्यांनी विचार व्यक्त करून राष्ट्रनिर्मितीतून समाज सुधारक या रूपाने बहुमोल योगदान दिले. इतिहास समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, आंतरराष्ट्रीय राजकारण यांचा सखोल अभ्यास त्यांचा होता, या अभ्यासामुळेच आपल्या भोवतालच्या परिस्थितीचे

2021-2022

THE CONTRIBUTION OF SOCIAL REFORMERS IN THE NATION BUILDING

— EDITED BOOK —

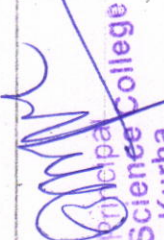
**Arts, Commerce & Science College, Maregaon
Dist Yavatmal - 445303 (MS)**

This is to certify that Dr./Mr./Mrs डॉ. विभा प्र. देशपांडे
of कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुर्हा..... has Contributed
Chapter/Research Article in "THE CONTRIBUTION OF SOCIAL REFORMERS IN THE NATION BUILDING" published
on 25 September, 2021. With ISBN No. : 978-81-951599-6-3
He / She Contributed Book Chapter / Research Paper entitled
राष्ट्र निर्मितीत स्वातंत्र्य वीर, विनायक दामोदर सावरकरांचे योगदान

Eagle Leap Printers and
Publishers Pvt. Ltd.
Publisher

Dr. Gajanan L. Sodnar
Editor

Dr. A.N. Gharde
Principal

Principal
Arts & Science College
Kurha

ISBN-978-81-951099-0-6

2020-21

**Current Trends in Humanities
& Commerce**
Peer-Reviewed Book Chapter

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Dr.Dinesh W.Nichit
Editor :

Published By
Aadhar International Publications
Amaravati

ISBN-978-81-951099-0-6

Current Trends In Humanities & Commerce

Prof. Virag.S.Gawande

Dr. Dinesh W.Nichit

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means without permission. Any person who does any unauthorized act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

First published, February , 2021

AADHAR PUBLICATIONS,
Amravati.

ISBN - 978-81-951099-0-6

Published by

Prof. Virag Gawande for
Aadhar Publications,
Behind Govt. VISH,
New Hanuman Nagar,
Amravati – 444 604.

Printed by

Sarita Graphics,
Amravati
Price-350

Index

1	Banking Regulation (Amendment) Bill, 2020:Features and Impact Principal Dr.V.A.Mane	1
2	Determinants of Foreign Direct Investment and Its Impact Growth of Indian Economy Dr. Ajaykumar M. Palwe	13
3	Importance of Stress Management Dr. Amey Vinayak Kale	20
4	Wellness – A Need Of Hour Dr. Shirish V. Topare	26
5	A Study of financial Crises of the Punjab and Maharashtra Cooperative Bank,Mumbai Dr.Sunita Hansraj Ambawade	29
6	Study of various streams of Indian Historiography Dr.Y.M.Salunke	41
7	Constitutional Prospective of women's property Rights in India: An overview Mrs. Jyosna Bhausahab Dighe	52
8	“Role of lic in economic development of rajapur taluka” Mr. Sayyed Vaseem Hanif Haseena,	64
9	Mobile Banking: Hurdles And Remedies Mrs. Mugdha Atul Kamat	76
10	Savitribai Phule's contribution to nation building Prof. Dr. Pramod Rameshwar Chavan	90
11	E-Resources: A Revolution for Libraries Prof. Guldagad Kiran Dhondiram	95
12	A Historical Impact of Pandemic in Past and Present Dr.Pramod Rameshwar Chavan	101

25	कोव्हीड—१९ चे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील परिणाम प्रा.डॉ.सौ. सुनिता एस.राठोड	237
26	१९६० नंतरची ग्रामीण कथा प्रा.डॉ.बाबाराव मारोती ठावरी	249
27	शिक्षणतज्ञ लोकमान्य टिळकांची राष्ट्रीय शिक्षणाबाबत विचार आणि कार्यसंपदा — एक अभ्यास प्रा. डॉ.सौ.वंदना राजेश शिंदे	259
28	संत एकनाथांच्या भारूडातील लोक प्रबोधन आणि नैतिक शिकवण प्रा. महेंद्र द. झलके	278
29	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे शैक्षणिक कार्य प्रा. रमेश सोनू झरेकर	285
30	संत ज्ञानेश्वर एक बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व प्रा. डॉ. विनोद यू.भालेराव	294
31	यवतमाळ जिल्ह्याचे मध्ययुगीन कालखंडातील सामाजिक जीवन: वस्त्रे, वेशभूषा, आभूषणे व सौंदर्यप्रसाधने प्रा. ज्ञानेश्वर दा. वारंगे	306
32	Social Construct & Women in Angela Carter's novels Ajay N. Abhyankar	327

Social Construct & Women in Angela Carter's novels

Ajay N. Abhyankar

The modern literature deals with the feminist perspectives on sexuality and gender, as well as gender roles in the sense of them being socially and culturally conditioned. Violence and fear is presented by the female writers which were imposed on the female gender by the society. The male domination destroys the female desires both mental and physical. Angela carter deals with the same gender issue with the concept of gender and culture and tries to alter the so called gender role assigned by the society. Angela carter materializes the universal fear and personifies and represented through the concept of magical realism.

The novels by Angela Carter, are carnivalized texts that explode sexist ideologies and expose the relative nature of prevailing truths. The narratives of her novels are controlled by their female protagonists. As performing artistes they are typical carnival - grotesque characters. For example, Fewers, the heroine of *Nights at the Circus* is an aerialiste while Nora and Dora in *Wise Children* are music hall artistes. All three of them belong to the ignoble section of society marked by shame and infamy. Fewers is an orphan brought up in a brothel whereas Dora and Nora are illegitimate twins disowned by their father. Nevertheless, the ability of the heroines to shatter all cultural and sexist differences makes the final victory theirs. True to the function of the carnival, all social, sexist and cultural barriers are overthrown thereby allowing for the free mingling of people. By taking control of their own story, the female narrators assume a position of authority from where they freely express their thoughts and feelings without the intervention of the male voice.

She had worked in a various cultures and so we can see the influence of the same in her works. In the beginning of her career she questioned culturally accepted views of sexuality and relations between men and women. In the late 1980s Carter's writings occupied a central position within debates about feminist pluralism and post-

modernism. In her novels Carter dramatized how the worlds of the Western world were breaking down. She wrote, "I am the pure product of an advanced, industrialized, post-imperialist country in decline". Her interest in changing gender roles formed the basis for her novels.

The reality is too severe for a woman to live it. Therefore, Carter tries to escape from it through magical elements like dreams and fantasies. She severely attacks the male dominated society at the same time she has an angry pity for suffering women. We see, she presents her anger for the suffering of women in her novels. Carter's novels reveal her notable energy and unusual variety of imagination. Her novels are full of fantasies, dreams and mythologies but at the same time Carter take us back from fancies to realities. A woman's specialty of life in male dominated society is suffering. Carter's use of magical elements provides the outlet to the suffering of women. When her novels like *The Magic Toyshop* and *Wise Children* stay themselves in a world of reality whereas the novels like *The Passion of New Eve*, *The Infernal Desire Machines of Doctor Hoffman* and *Nights at the Circus* are detached from reality that is her characters dream their life instead of living it. In fact women do not live, but only dream their life. In this way her novels presents the condition of tragic women.

Angela Carter highlighted the feminist ideology through magical realism. It examines how her feminist ideology has lead her, and how her ideology is different from the other feminists of the time. She is not of the view to glorify mythical and traditional women but to create strong and new women in search of her own views. Her novels try to create a new body and soul for woman. She talks about all the ideals of feminism on women's construction and liberation. Carter's novels project her clear vision about the construction and her liberation from conventional ideology. Carter constructs every aspect of New Woman under patriarchal pressure and seeks women's freedom. This is also an attempt to see Carter's unconventional ways of making her feminist ideology in relation to postmodern views. Feminism is faithful to the struggle for equality and liberation of women. It is a necessary resistance to patriarchal power. It usually

raises the criticism of male attitudes towards female, imposition of culture on women, inferiority of women. Postmodern ideology is concerned with some of the new features of our way of life. It points out that the concepts like patriarchy are not natural but it is cultural and imposed by male dominated society. Postmodernism ideology interrogates, evaluates, overturns and disrupts. Postmodernism is a reaction against modernity. The exploration of cultural ideology and feminist perspectives is a significant element of postmodernism. Postmodern ideology is the way for a successful feminism. Postmodernism and feminism are corresponding to each other.

It focuses on the term magical realism used by Carter to attack and expose the authority of male British ruling classes, their dominant culture and exposed realistic pictures of society. It also focused on the life and exploitations of women, and protest for social justice. It is imperative that the feminist discourse presented in her novels as a whole is understood by looking at her novels collectively. Her achievement to problematize the woman's position in the family unit and her attention to the fissures and gaps in the structures and institutions of patriarchy is focused. Since Carter's novels are repositories of such a vast potential, this tries to study her novel approach to women and their scope for liberation from patriarchy. An earnest attempt has been made to trace the elements of feminism in her novels, and to examine whether her unconventional manner of speaking about women and their experience evidence any of the peculiarities of postmodernism. Her novels, *Wise Children*, *Nights at the Circus*, *The Passion of New Eve*, *The Infernal Desire Machines of Dr. Hoffman* and *The Magic Toyshop* which have been selected for this study talk about liberty and developed a new way of thinking through the concept of magical realism. Carter dealt with an approach to feminism and the female sexuality, the myth and perceptions of contemporary society and how it challenges our understanding of female versus male sexuality and gender issues.

The main concern of Carter is emancipation of women from the clutches of men. It is desire of every woman to live free and happy life and to search her own identity. Women are always given the inferior position in the society. The society always follows the culture

and tradition of the period. Almost all the culture and traditions have given inferior role to women. The women are always sufferers either in the high culture or low culture. If we see religious philosophy, women are given inferior role and considered as lower creature. The patriarchy always suppressed the women and considers her role limited within the house. There is always dominance of men over women. The structure of the society is built in such a way that, it becomes impossible for women to overcome of that structure and traditions. It is because of this suppression there aroused feminist ideology to give expression to their ideas of free women. There are many women writer expressed their ideas and thought against the oppressive nature of society. It was also impossible to them to talk directly against the social system as it is has strong political support. Therefore many feminist writers either used symbols or imagery to write against prevailing social structure. They used many literary devices like symbols, imagery, fantasy, fairy tales and the supernatural elements to write against the social structure and its oppressive nature. Angela Carter is also one such novelist who attack the British society with the help of literary device like magical realism.

In this way present study investigate, the way in which Angela Carter addresses the quest for female empowerment and subordinate gender role. Carter challenges the culture, tradition and the female oppression in the family and how women have managed to overcome aspects of their discrimination in a male-dominated society. The concept of magical realism proved a means for female emancipation from patriarchy. Carter tried to change the attitude of the society through her female protagonist. As she was an educated woman with activist roots, she took up an interest for feminist theories and empowering narrative. In her fiction, Carter has continuously strived to attack the mythologies by which men run the society. The aim of the feminist writer is to write against the evil of the culture. Carter obviously also takes her chance to discuss sexuality and gender in culture. The artistic heritage is predominantly male while women most of the time only serve as an object of their art. In *Wise Children*, all-

female performers on the surface conform to the myth of the seductive woman.

Angela Carter offers an inside look into the fraudulent suppression by a gendered society and strives for an empowerment of its victimized women. The novel suggests several solutions to achieve a better societal future in the patriarchal matrix. However, it is even more so invested in asking questions. When Carter proposes a new kind of societal model through the introduction of several characters, she remains wary of subscribing to just another ideological myth. And despite the obvious urge to break away from the society as it is, the text suggests that its author is aware of the immeasurable strength which the dominant myths of society have assumed in our collective minds. She is aware that this communal feeling brings human subjects back to a type of family. Carter definitely defends a gradual change and hopes to make her readers just a bit wiser about the world. Hence, we could say that her novels are liberating novels in that it allows its readers to develop individual myths by which to live in a better and empowered future.

In this way, Carter presents a patriarchal community that backs up male power and authority. She places her protagonist in the middle of a patriarchal system. The patriarchal culture praises the male and ignores the needs of the female members in the family. It is the male-dominated world where all men have the right to do anything while the women must keep silent and obedient. The privacy and rights of individuals are defined according to the gender of people. Carter analyzes family as an institution in detail throughout her work. She examines the family institution in terms of the power structure and depicts male as the masculine authority. Victorian society is so certain about gender roles. Even Victorian female novelists are in a problem. That is to say, they want to be equal with men but do not want to seem unwomanly. It is an era when the female ask for equality. Gamble says, Carter takes the issue from the aspect of “femininity and female subordination as cultural constructs” She refers to the idea that women are accepted as the female gender that is constructed by society.

As Gamble explains in her book, Carter plays with the roots of the patriarchal system which constructs even individuals' identities. She points to the idea that all system is based on the superiority of the male gender which is created by sex difference. She refers to the association of power with the male individual as opposed to passivity and submission with the female. She places the rape as the climax and makes her closure with a confession of an incestuous relationship. Carter's point is to emphasize the understanding that women are exposed to make decisions and commands. She is subject to him in all senses. No matter how violent the act is, "rape is a sign of male power and authority over female" The matter is that male domination is based on sexual grounds. Carter points to the sex violence association to ensure male power in gender relations. What it conveys is about the roles of male and female genders within and outside the house.

To clarify, sex and gender are based on the power structure which gives no recognition for woman's sexuality. In line with this, all individuals are subject to the castration process which inflects identities according to genders. A woman is expected to become conformists as the female gender even though patriarchal gendering ignores her sexuality.

She criticizes that conventional women are not even aware that they live with false identities. Their minds are fully kept with the idea of being complementary to men in some ways. They are not aware of their perceptions of sexuality. Thus they are alienated from their pure identity. Nevertheless, Carter introduces Margaret in such a way that she turns out to be a seeming conformist in the end. Thus she depicts the possible results of oppression on women. Women who are alienated from their conventional female image could reveal their desires through unacceptable ways. Thus Carter points to the fact that women are doomed to be alienated into the female image. Any heterodoxy by women causes further oppression and alienation.

To conclude, Carter object to patriarchal oppression which castrates women's sexuality to ensure male superiority. She opposes the dictation of sexual preferences because it ignores women's perception of sexuality. Women are given no chance to explore their perceptions of sexuality. The women who are expected to become the

female are alienated into false identities. They become alienated from their pure identities. That is why Carter opposed the idea of gender-based on biological sexes. She also points out the ambiguities in women's position in society through her protagonists. She specifically opposes the financial dependence of women on men. Carter simply suggests equality for females and males. She supports the idea of privacy for women to ensure freedom of sexual preference, tendency, and behavior. She gives the idea that the problem of oppression especially on women's sexuality could be worked out through independence for women and equal rights in education and the house. Thus she means to destroy the idea of gender as a social construct because it leads women into alienation.

:References:

1. Angela Carter's Magic Flight, ' in Women Reading Women's Writing, ed. Sue Roe (Brighton: Harvester, 1987).
2. Contemporary Women's Fiction: Narrative Practice and Feminist Theory (Jackson: University of Mississippi, 1989)
3. Punter, David, 'Angela Carter: Supersessions of the Masculine, ' in Critique: Studies in Modern Fiction, 25, No. 4 (1984)
4. Benjamin, Jessica, The Bonds of Love: Psychoanalysis, Feminism, and The Problems of Domination (New York: Pantheon Books, 1988)
5. Cixous, Helene and Catherine Clement, The Newly Born Woman, tr. Betty Wing (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1986)
6. Daly, Mary, Beyond God the Father: Toward a Philosophy of Women's Liberation (Boston: Beacon Press, 1973)

**Assistant Professor
Dept. of English Arts &
Science College, Kurha**

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

2021-22

20-21

B

समकालीन राजनीतिक सिद्धांतकारों के सिद्धांत

भरत मोर्य

ANU BOOKS

समकालीन राजनीतिक सिद्धांतकारों के सिद्धांत

संपादक
भरत मौर्य
असिस्टेंट प्रोफेसर,
चौधरी बंसीलाल विश्वविद्यालय,
भिवानी, हरियाणा।

समकालीन राजनीतिक
सिद्धांतकारों के सिद्धांत

संपादक
भरत मौर्य

Published By :

ANU BOOKS

Delhi Meerut Glasgow (UK)

Visit us: www.anubooks.com

फ्रेडरिक नीत्शे (1844 से 1900)

डॉ. विभा प्रवीण देशपांडे
कला व विज्ञान महाविद्यालय
कु-हा जिल्हा अमरावती

फ्रेडरिक नीत्शे का जन्म लाइपजिग के निकट रोएकन (जर्मनी) नामक ग्राम में एक प्रोटेस्टेंट पादरी परिवार में 15 अक्टूबर 1844 हुआ। वो जर्मनी का एक दार्शनिक था। उन्होंने अस्तीत्ववाद, मनोविश्लेषणवाद, परिघटनामूलक चिंतन के विकास में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई व्यक्तिवादी व राज्यवादी विचारक नीत्शे के विचारोंसे काफी हद तक प्रभावित हुए। जर्मनी के साहित्य, कला पर नीत्शे का गहरा प्रभाव दिखाई देता है। यह एक ऐसा दार्शनिक है, जिसने अर्थपूर्ण जीवन के लिए खुशी की जगह कष्ट को महत्वपूर्ण बताया।

नीत्शे की माता फ्रांजिस्का नीत्शे, पिता कार्ललुडविग नीत्शे उस परिवारके वंशज थे, जो परंपरा से धर्मोपदेश के कार्य में संलग्न थे। नीत्शे पिता के मृत्यु के समय वह केवल पाँच वर्ष का था। नीत्शे की माताने उनके शिक्षा की व्यवस्था बहुत अच्छे से की, नीत्शे बहुत कम उम्र में ही ग्रीक साहित्य से प्रभावित हुआ। धर्मशास्त्र और विज्ञान का अध्ययन उसने बॉर्न विश्वविद्यालय से किया आगे चलकर 24 वर्ष की आयु में नीत्शे बेस्ल विश्वविद्यालय में भाषा विज्ञान के प्रध्यापक पद पर नियुक्त हुआ। प्राध्यापक पेशे की अपेक्षा नीत्शे सैनिक पेशे को

दार्शनिक था, उन्होंने अस्तीत्ववाद, मनोविश्लेषणवाद, परिघटनामूलक चिंतन के विकास में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई व्यक्तिवादी व राज्यवादी विचारोंसे काफी हद तक प्रभावित हुए। जर्मनी के साहित्य, कला पर नीत्शे का गहरा प्रभाव दिखाई देता है। यह एक ऐसा दार्शनिक है, जिसने अर्थपूर्ण जीवन के लिए खुशी की जगह कष्ट को महत्वपूर्ण बताया।

नीत्शे की माता फ्रांजिस्का नीत्शे, पिता कार्ललुडविग नीत्शे उस परिवारके वंशज थे, जो परंपरा से धर्मोपदेश के कार्य में संलग्न थे। नीत्शे पिता के मृत्यु के समय वह केवल पाँच वर्ष का था। नीत्शे की माताने उनके शिक्षा की व्यवस्था बहुत अच्छे से की, नीत्शे बहुत कम उम्र में ही ग्रीक साहित्य से प्रभावित हुआ। धर्मशास्त्र और विज्ञान का अध्ययन उसने बॉर्न विश्वविद्यालय से किया आगे चलकर 24 वर्ष की आयु में नीत्शे बेस्ल विश्वविद्यालय में भाषा विज्ञान के प्रध्यापक पद पर नियुक्त हुआ। प्राध्यापक पेशे की अपेक्षा नीत्शे सैनिक पेशे को

844 से 1900)

विभा प्रवीण देशपांडे
साहित्य विज्ञान महाविद्यालय
कुहा जिल्हा अमरावती

सैनिक सिद्धांत

रुन (जर्मनी) नामक ग्राम
हुआ। वो जर्मनी का एक
परिघटनामूलक चिंतन के
समाजवादी विचारक नीत्शे के
साहित्य, कला पर नीत्शे का
चिंतन है, जिसने अर्थपूर्ण जीवन
दिया।

नीत्शे उस परिवारके
में थे। नीत्शे पिता के मृत्यु
में उनके शिक्षा की व्यवस्था
साहित्य से प्रभावित हुआ।
विद्यालय से किया आगे
प्र में भाषा विज्ञान के प्र
नीत्शे सैनिक पेशे को

ज्यादा पसंद करते थे अतः उन्होंने सैनिक पेशे को दो बार स्वीकार किया परंतु दोनो बार वे इस पद को टिका नहीं पाये पहिले बार वे एक दुर्घटना में घायल हुये, और दुसरी बार अस्वस्थ होने के कारण। 1879 में स्वास्थ्य ठीक न होने के कारण प्राध्यापक पद से त्यागपत्र दे दिया और अपना स्वास्थ्य कैसे ठीक होगा इसके लिए इधर-उधर भटकता रहा। परंतु वे स्वस्थ नहीं बैठे, इसी बीच उन्होंने अधिक पुस्तकों की रचना की जिनके लिए वे जाने जाते हैं। फेडरिक नीत्शे से ऐसा कोई क्षेत्र अच्छा नहीं रहा जिस पर उन्होंने अपने विचार न प्रकट किये हो। अतिमानव को केंद्र बिंदू मानकर नीत्शे ने चिंतन मनन किया है। यूरोपीय संस्कृति के विविध अंगों की उसने आलोचना की है। यह आलोचना मनोवैज्ञानिक आधार पर की गई वो ऐसी सृष्टि की रचना करना चाहता था जिसमें सभी मूल्यों को स्थान प्राप्त हो, और समय आने पर इन मूल्यों का पुर्नमूल्यांकन संभव हो। उन्होंने अधिकतर किताबें सुक्तिगो में लिखी हैं। परिणामस्वरूप विचारों में अस्पष्टता भी दिखाई देती है, अपने ही विचारों का जगह-जगह खंडन उन्होंने किया है।

इसाईयों के "परमार्थवाद समाजवाद" "नियतिवाद", डार्विन का विकासवाद, हिगेल का "इतिहासवाद", बेन्थम और जे. एस. मिल का "उपयोगितावाद", इन सभी की, नीत्शे ने कड़ी आलोचना की है। नीत्शे के अनुसार जीवन माने "आत्मसातीकरण विस्तार तथा शक्ति का संकल्प" अतः "शक्ति का संकल्प" ही सर्वोच्च सत्य है, यही हमारे ज्ञान के रूप को निर्माण करता है। शक्ति ही नीत्शे के चिंतन का प्रमुख आधार है। नैतिकता-अनैतिकता को स्पष्ट करते हुये नीत्शे कहता है कि, "नैतिक" वही है जो शक्ति के संकल्प की प्रबलता का परिणाम हो। और "अनैतिकता निर्बलता" का ही प्रकट रूप है। शक्ति कम अधिक मात्रा में होने के कारण समाज में भिन्नता दिखाई देते हैं। जिससे वर्ग निर्माण होते हैं। नीत्शे ने उपर के व्यक्तियों को शासक तथा नीचे के व्यक्तियों को दास वर्ग कहा है। दोनो वर्गों में स्विकृत मूल्य ये अलग-अलग होते हैं। उच्च वर्ग के जीवन-मूल्य उनके व्यक्तिमत्व की क्षमता और उसके उत्पन्न के अनुरूप होते हैं, और वहीं निम्न वर्ग के मूल्य उच्च वर्ग के प्रति-प्रतिक्रिया का परिणाम होता है। हमारी प्रगति करने के लिये नीत्शे उच्च वर्ग की, मूल्य परंपरा को स्थापित करना चाहिये ऐसा नीत्शे मानता है। हिंदू वर्ण व्यवस्था भी कभी-कभी उसे अपने आदर्श के अनुकूल प्रतीत होती है। नीत्शे के अनुसार व्यक्ति को, रुढियों का अनुकरण नहीं करना चाहिए, बल्कि श्रेष्ठ पुरुषों का अनुकरण करना चाहिए। नीत्शे की प्रसिद्ध उक्ति है कि, "ईश्वरकी मृत्यु हो गई है", इस उक्ति में वह ये बताना चाहते हैं कि, मूल्यों

इसमें नीत्शे ने कड़ी आलोचना की है। नीत्शे के अनुसार जीवन माने "आत्मसातीकरण विस्तार तथा शक्ति का संकल्प" अतः "शक्ति का संकल्प" ही

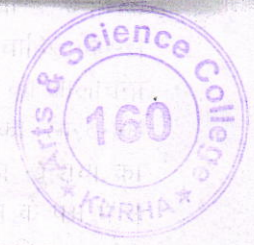

में शाश्वतवाद का अन्त और मानवीय मन में व्याप्त अनास्था की ओर वो निर्देशित करना चाहता ही है. साथ ही यह भी निर्देशित करना चाहता है. कि श्रेष्ठ पुरुष ही अब मानव की सबसे बड़ी आशा है ।

नीत्सो के विचारों से व्यक्तिवादी तथा राज्यवादी दोनों ही विचारक प्रभावित हुये. नाजी तथा फासिस्ट राजनितिज्ञों ने उसकी रचनाओं का दुरुपयोग भी किया । जर्मन कला तथा साहित्य पर नीत्सो का गहरा प्रभाव है । फ्रेडरिक नीत्सो ऐसे दार्शनिक है, जिन्होंने कष्ट को मनुष्य के लिये सबसे जरूरी बताया लगभग सभी लोगोका यह मानना है कि, एक अच्छे जीवन के लिए खुशियाँ जरूरी है। अर्थात् खुशियों के लिए अपना सबकुछ बलिदान हम भले ही ना करे लेकिन सभी लोग जीवन का आनंद तो उठाना ही चाहते है. कोई दुखी क्यों रहना चाहेगा? हमारे जीवन में खुशी का बहुत ही महत्व है, इसलिए तो थॉमस जेफरसन ने मनुष्य का मूल अधिकार खुशी का घोषित कर दिया था। खुशी की अवधारणापर ही "अमेरिकन ड्रीम" टिका हुआ है. अधिकांश लोगो के लिए अधिक से अधिक खुशियाँ जीवन का सार है. लेकिन नीत्सो एक ऐसा दार्शनिक है, जिसने अर्थपूर्ण जीवन के लिए खुशी की जगह कष्ट को महत्वपूर्ण बताया है नीत्सो ने जीवन के लिए खुशियों की जरूरत को पूर्णतः नकार दिया। यदि हम खुशियों के तलाश में रहे तो हमारा समय नष्ट करने समान है. अपने जीवन को बर्बाद करना है. नीत्सो के अनुसार व्यक्ति को खुशी की मेन" तलाश नहीं होती। खुशियों की तलाश केवल "इंग्लीश मेन" को होती है। "इंग्लीश मेन" यहाँ ये शब्द प्रयोग कर नीत्सो ने जेम्स मिल द्वार प्रतिपादित उपयोगितावाद के सिद्धांत पर निशाना साधा है. क्यों कि उपयोगितावाद का सिद्धांत बता है कि, हमें ऐसी नीतियाँ बनानी चाहिए जिससे ज्यादा से ज्यादा लोगो को खुशियाँ मिले। उपयोगितावादी सिद्धांत की आलोचना के लिए नीत्सोने "लास्टमेन" नामक सिद्धांत गढ़ा इस सिद्धांत में उनका "लास्टमेन" एक ऐसा दयनीय मनुष्य है, जो उस दुनिया में रह रहा है, जहा खुशियों का आविष्कार किया गया है, नीत्सो भले ही, जीवन में खुशियाँ खोजने के पक्ष में न हो लेकिन वे जीवन का अर्थ खोजने के अनुकूल थे। और इसलिए उन्होंने महामानव के विचार रखे. यह महामानव एक ऐसा मनुष्य है जो अपने निर्धारित लक्ष्यो की प्राप्ति के लिए, बड़े से बड़े कष्ट सहन करने के लिए तैयार है। नीत्सो का कहना था कि—

"बिना कष्ट सहें कोई महान नहीं बनता" —

उपरोक्त उक्ति को सिद्ध करनेके लिए नीत्सो ने अनेक महान व्यक्तियों के उदाहरण दिये. कई लोग ऐसे है जिन्होंने अपने जीवन में अनेक बड़ी बड़ी कष्ट सहें और खुशियों के तलाश को प्रभाव नकार दिया। यदि हम खुशियों के तलाश में रहे तो हमारा समय नष्ट करने समान है. अपने जीवन को बर्बाद करना है. नीत्सो के अनुसार व्यक्ति को खुशी की मेन" तलाश नहीं होती। खुशियों की तलाश केवल

न में व्याप्त अनास्था की ओर वो निर्देशित निर्देशित करना चाहता है। कि श्रेष्ठ पुरुष है।

था राज्यवादी दोन्हो ही विचारक प्रभावित उसकी रचनाओं का दुरुपयोग भी किया। का गहरा प्रभाव है। फ्रेडरिक नीत्शे ऐसे के लिये सबसे जरूरी बताया लगभग सभी जीवन के लिए खुशियों जरूरी है। अर्थात् दान हम भले ही ना करे लेकिन सभी लोग है। कोई दुखी क्यों रहना चाहेगा? हमारे इसलिए तो थॉमस जेफरसन ने मनुष्य का दिया था। खुशी की अवधारणापर ही धेकांश लोगो के लिए अधिक से अधिक नीत्शे एक ऐसा दार्शनिक है, जिसने अर्थपूर्ण को महत्वपूर्ण बताया है नीत्शे ने जीवन के कार दिया। यदि हम खुशियों के तलाश में है, अपने जीवन को बर्बाद करना है। नीत्शे तलाश नहीं होती। खुशियों की तलाश केवल "यहाँ ये शब्द प्रयोग कर नीत्शे ने जेम्स के सिद्धांत पर निशाना साधा है। क्यों कि हमे ऐसी नीतियाँ बनानी चाहिए जिससे ले। उपयोगितावादी सिद्धांत की आलोचना सिद्धांत गढ़ा इस सिद्धांत में उनका "लास्टमेन" दुनिया में रह रहा है, जहा खुशियों का ही, जीवन में खुशियाँ खोजने के पक्ष में न ने के अनुकूल थे। और इसलिए उन्होंने नव एक ऐसा मनुष्य है जो अपने निर्धारित कष्ट सहन करने के लिए तैयार है। नीत्शे

दिया था। खुशी की अवधारणापर ही ही बनता है। के लिए अधिक से अधिक के लिए नीत्शे ने अनेक महान व्यक्तियों के जेन्होंने अपने जीवन में अनेक बड़ी बड़ी कार दिया। यदि हम खुशियों के लिए है, अपने जीवन को बर्बाद करे। नीत्शे तलाश नहीं होती। खुशियों की तलाश कथ

उपलब्धियों हासिल की, लेकिन हमेशा अकेलेपन से जूझते रहें मनोवैज्ञानिको काभी यह मानना है कि, एक अच्छी जिंदगी जिने के लिए निश्चित उद्देश्य निर्धारित होना चाहिए। और उनकी प्राप्ति के लिए कष्ट सहने की क्षमता, (हिम्मत) होना बहुत आवश्यक है। इस हिम्मत के भरोसे पर ही आदमी जीवन में आगे बढ़कर ऊँचाई तक पहुँचता है। अतः जीवन को सार्थक अर्थपूर्ण बनाने के लिए हमारे रास्ते में कितनी भी रुकावटें आयी उसको पार कर, कष्ट सहन कर हमने जीवन को सार्थक अर्थपूर्ण बनाना चाहिए ऐसा संदेश नीत्शे ने दिया है। साथही उनके अनुसार जो मनुष्य जितना बड़ा जोखिम का कार्य करता है उसको उसी अनुपात में कष्ट सहन करना होता है, दूसरे ओर नीत्शे को यह सुचित करना है कि, साधारण उपलब्धि जो लोग हासिल करते है, वो लोग केवल साधारण ही कष्ट सहते है।

इस आधार पर यदि उपयोगितावादी गणित को देखे तो, नीत्शे का "लास्टमेन" ऐसे समाज में विरक्त रहता है। क्योंकि ऐसे समाज में खुशियों का आविष्कार किया जाता है। इसलिए नीत्शे का "लास्टमेन" कष्ट सहने कि जगह ऐसे काम करता है, जिससे उसे खुशी मिलती है, ये कार्य उसके लिए बिलकुल रोचक नहीं होते। आगे नीत्शे खुशियोंके, मिथ्याभास सिद्धांतका प्रतिपादन करते है, वे कहते है की ऐसे कार्य जो सिर्फ अधिकतम आनंद पैदा करने के लिए किये जाते है। उनसे कोई बड़ा फायदा नहीं मिलता है। नीत्शे के अनुसार "आनंद बस व्यक्ति के साथ रहता है, वह कही और नहीं जाता" उदाहरण जब कोई कलाकार अपने जीवन कि सबसे उत्तम कृती रचता है, तो उसे वो रचने के बाद उसकी कृती से खुशी नहीं मिलती बल्कि वह उस पुरी प्रक्रिया में आनंद की अनुभूति महसूस करता है, जो कृती रचते हुये उसने पुरी की, सकारात्मक प्रेरणा रखते हुये यदि हम सम्पूर्ण सोच विचार कर कोई कृति करते है, तो उत्तम कृति का निर्माण होता है, और इतना ही नहीं वो मानव के व्यक्तिमत्व का, चरित्र का एक अविभाज्य भाग बन जाता है।

रचनायें—

नीत्शे की अनेक रचना है, इनमें से कुछ इस प्रकार है—दुखान्त नाटक, धर्मशास्त्र, वास्तविकता, नाजी जर्मनी, निषेधवाद, नीतीशास्त्र, पाश्चात्यदर्शन, दोस्तोयेव्स्की, बारुथ, स्पिनोज, मनोविश्लेषणवाद, मानसशास्त्र, सत्तामिमांसा, समाजवाद, साहित्य, उपयोगितावाद, अस्तित्ववाद, मिशेलफूको इत्यादि रचनाये उन्होंने लिखी। नीत्शे जो कि, जर्मनी दार्शनिक के रूप में प्रसिद्ध है, पश्चिम के नीत्शे खुशियाँके, मिथ्याभास सिद्धांतका प्रतिपादन करते है, वे कहते है की ऐसे कार्य जो सिर्फ अधिकतम आनंद पैदा करने के लिए किये जाते है। उनसे कोई बड़ा फायदा नहीं मिलता है। नीत्शे के अनुसार "आनंद बस व्यक्ति के साथ रहता है, वह कही और नहीं जाता" उदाहरण जब कोई कलाकार अपने जीवन कि सबसे उत्तम कृती रचता है, तो उसे वो रचने के बाद उसकी कृती से खुशी नहीं मिलती बल्कि वह उस पुरी प्रक्रिया में आनंद की अनुभूति महसूस करता है, जो कृती रचते हुये उसने पुरी की, सकारात्मक प्रेरणा रखते हुये यदि हम सम्पूर्ण सोच विचार कर कोई कृति करते है, तो उत्तम कृति का निर्माण होता है, और इतना ही नहीं वो मानव के व्यक्तिमत्व का, चरित्र का एक अविभाज्य भाग बन जाता है।

महान दार्शनिकों में उनकी गणना की जाती है, उनकी पुस्तक जरथुस्त्र की वाणी दुनियाँ की श्रेष्ठतम रचनाओं में गिनी जाती है, उन्हें उनके विचारों के लिए जाना जाता है ।

फ्रेडरिक नीत्शे ने अनेक अनमोल विचार अपने जीवनकाल में बताये हैं। सभी को यहा रखना संभव नहीं है उनमें से उनके कुछ विचारों को यहां प्रस्तुत कर रही हूँ

- संगीतके बिना जिवन एक गलती होगी ।
- ये प्यार की कमी नहीं, बल्कि दोस्ती की कमी है जो शादियों को दुखदायी बनाती है ।
- मैं इस लिए दुखी नहीं हूँ कि तुमने मुझसे झूठ बोला मैं इसलिये दुखी हूँ कि, अब मैं तुम पर यकीन नहीं कर सकता ।
- कभी-कभी लोग इरालिए सच नहीं सुनना चाहते क्योंकि वे अपने भ्रम को टूटने नहीं देना चाहते ।
- हमें हर उस दिन को खोया हुआ समझना चाहिये जिस दिन हमने एकबार भी डान्स न किया हो ।
- ज्ञानी व्यक्ती को सिर्फ अपने दुश्मनो से प्रेम ही नहीं बल्कि अपने दोस्तो से नफरत भी करने में सक्षम होना चाहिये ।
- मैं उस ईश्वर में यकीन नहीं कर सकता, जो हमेशा प्रशंसा सुनना चाहता हो ।
- वो जिसके पास जीने का कारण है, कुछ भी सहन कर सकता है ।
- कोई भी आपके लिए उस पुल का निर्माण नहीं कर सकता है, जिस पर चढकर आप जीवन की धारा को पार कर सकें, कोई नहीं बस आप अकेले ऐसा कर सकते हो ।
- जब हम थक जाते हैं, तब हम उन विचारो द्वारा अटैक किये जाते हैं, जिन्हे हम बहुत पहले जीत चुके होते हैं ।
- वो सांप जो अपना कैचुल नहीं छोड सकता उसे मरना होता है। इसी तरह जो माईड अपने ओपिनियन्स नहीं बदल सकते वे माईड नहीं रह जाते ।
- बुरी याददाश्त का ये फायदा है कि कोई एक ही अच्छी चीज का बार- बार पहली बार आनंद उठाता है ।
- मनुष्य सबसे कूर जानवर है ।
- क्या आदमी केवल भगवानकी एक गलती है। या भगवान केवल आदमी की एक गलती है ।

- हर एक म
- जानेसे अ
- विचार हम
- जितना उ
- बिना भया
- दुनिया में
- करना चा
- सभी चीजे
- शक्ति पर
- हकीकत
- किसी युव
- वो उससे
- सोचते हो
- विचार ह
- जो प्रेमव
- मुझे केव
- मैं दुनियाँ
- मौन बद
- वास्तविक
- पिडा को
- आपके 3
- चाहिये
- कोई अप
- नहीं बस

नीत्शेपर क

1. सिक्के व
- दोनो ही
- अपनी पु
- हुये, लि
- है कि,
- चाहिये.

- हर एक गहन विचारक गलत समझे जाने की तुलना में सही समझ लिए जानेसे अधिक डरता है ।
- विचार हमारी भावनाओं के साथे है, हमेशा गहरे खाली और सरल
- जितना ऊँचा हम उड़ते हैं, उतना ही ना उड़ पाने वालों को छोटे लगते हैं ।
- बिना भयानक गहराईयों के कोई सुंदर सतह नहीं है ।
- दुनिया में दो तरह के लोग होते हैं, वो जो जानना चाहते हैं और वो जो यकिन करना चाहते हैं ।
- सभी चीजें व्याख्या के अधीन हैं। किस समय कौनसी व्याख्या मान्य होती है, ये शक्ति पर आधारित होता है। सत्य पर नहीं ।
- हकीकत में केवल एक ही किश्चियन था और वो क्रॉस पे मर गया ।
- किसी युवक को भ्रष्ट करने का पक्का तरीका है, कि उसे यह निर्देश दो कि वो उससे अलग सोचने कि बजाय उनका खूब सम्मान करे जो उसकी तरह सोचते हो ।
- विचार हमारी भावनाओं के साथे है, हमेशा गहरे खाली और सरल ।
- जो प्रेमवश किया जाता है, वो हमेशा अच्छे बुरे से परे होता है ।
- मुझे केवल कागज का एक टुकड़ा और लिखनेके लिए कुछ चाहिए और तब मैं दुनियाँ को उलट सकता हूँ ।
- मौन बदत्तर है, सभी सत्य जिन्हे मौन रखा जाता है, जहरीले बन जाते हैं ।
- वास्तविकता में आशा सभी बुराईयों में सबसे बुरी है, क्योंकि ये इंसान की पिडा को लम्बा खीचती है ।
- आपके अंतरआत्मा की आवाज क्या कहती है, आपको वो व्यक्ती बन जाना चाहिये ।
- कोई अपने गुरु का कर्ज ठीक से नहीं चुकाता है, यदि वह हमेशा कुछ और नहीं बस एक शिष्य ही बना रह जाता है ।

नीत्सोपर की गई आलोचना -

1. सिक्के के दो पहलुओं की तरह हर एक दार्शनिक के प्रशंसक व आलोचक दोनों ही होते हैं। नीत्सो पर बन्ट्रेड रसेल ने आलोचना कि है- बन्ट्रेड रसेल की अपनी पुस्तक "हिस्ट्री ऑफ वेस्टर्न फिलोसोफी" में नीत्सो की आलोचना करते हुये लिखा है की, नीत्सो के दर्शन में कष्ट का महिमामंडन है, आगे वे कहते हैं कि, नीत्सो के मतानुसार जीवन के बड़े कष्टों पर अफसोस नहीं करना चाहिये, क्यों कि ये वरदान होते हैं ।

नेपोलियन जैसे अत्याचारी को भी न देते हैं।

है कि उनके सिद्धांत ने फासीवाद

के सिद्धांत को आधार बनाकर ही ने खुद को जनता के सामने ऐसा नेता है और जनता को विश्वास प्रदान करना चाहते हैं। बाद में उन्होंने प्रयोग किये।

गोपीता -

विचारों के लिए प्रसिद्ध हैं। उनके सिद्धांत प्रचंड रूप से खलबली मचाई सकते परंतु उन्होंने कई ऐसे विचारों के लिए काफी उपयुक्त है। स्वयं को प्रेरणा दिया जाये तो, हमें काफी कुछ प्रदर्शन गतिशीलता ये प्रकृति का अपने आप के विचारों को, बदलना अपना अस्तित्व खो बैठते हैं। जैसे अलता उसको मरना ही पडता है। इस के रहेंगे लकीर के फकीर बने रहेंगे के साथ बदलना जरूरी है। जैसे सती के इत्यादी पुरानी प्रथाये जो कि उसका त्याग करना ही उचित है। ये है जो आज भी उपयोगी है।

यह बात नीत्शे की वर्तमान में भी मना ही नहीं चाहते क्यों कि उनको दिया तो हमारा गलत काम जिसे हम जायेगा कई गलत काम लोग करते करते हैं, कि हम सही हैं।

हम काही कुछ प्रकृति का

3. मैं उस ईश्वर में यकीन नहीं कर सकता जो हमेशा प्रशंसा सुनना चाहता हो,— इस विचारमें नीत्शे ने अंधश्रद्धा पर वार किया है। जो कि वर्तमान में भी उपयुक्त है।

4. नीत्शे के अनुसार वो जिसके पास जीने का कारण है। वो कुछ भी सहन कर सकता है— यहाँ नीत्शे यह बताना चाहता है कि जीवन जीने के लिए हमारे पास कारण होने चाहिये यदि कारण रहे तो हमारे कामों में कितनी भी कटिनाई आये हम उसका सामना करने के लिए तैयार रहते हैं। ये युवा पिढी के लिए अच्छा संदेश नीत्शे ने दिया है।

5. कोई भी आपके लिए उस पुल का निर्माण नहीं कर सकता जिस पर चढ़कर आप जीवन की धारा को पार कर सकें कोई नहीं बस आप अकेले ऐसा कर सकते हैं— यहाँ नीत्शे का कहना है कि जो उद्देश्य आपने निश्चित किये हैं उस उद्देश्य को आपको ही मेहनत करके पूर्ण करना है। यह संदेश वर्तमान में सभी के लिए उपयुक्त है।

विचार बदलने की अगर शुरुवात हुई, तो कोई भी इंसान पूरी तरह से बदल सकता है, बदल करने का विचार यदि मन में बार-बार किया जाए, सकारात्मक प्रेरणा रखकर अच्छी तरह से विचार किया तो उचित कृति हमारे हाथों से होती है। और एक दिन ऐसा आता है कि हम सहज गति से वो कार्य करने लगते हैं।

संदर्भ ग्रंथ -

- 1. लेख - लोकसत्ता 19 जुलाई 2014
- 2. लेख - 24 जनवरी 2020, गोपाल मिश्रा
- 3. नीत्शे के अनुसार वो जिसके पास जीने का कारण है वो कुछ भी सहन कर सकता है— यहाँ नीत्शे यह बताना चाहता है कि जीवन जीने के लिए हमारे पास कारण होने चाहिये यदि कारण रहे तो हमारे कामों में कितनी भी कटिनाई आये हम उसका सामना करने के लिए तैयार रहते हैं। ये युवा पिढी के लिए अच्छा संदेश नीत्शे ने दिया है।
- 4. कोई भी आपके लिए उस पुल का निर्माण नहीं कर सकता जिस पर चढ़कर आप जीवन की धारा को पार कर सकें कोई नहीं बस आप अकेले ऐसा कर सकते हैं— यहाँ नीत्शे का कहना है कि जो उद्देश्य आपने निश्चित किये हैं उस उद्देश्य को आपको ही मेहनत करके पूर्ण करना है। यह संदेश वर्तमान में सभी के लिए उपयुक्त है।

R.K.S.
Principal
Arts & Science College

विचार बदलने की अगर शुरुवात हुई, तो कोई भी इंसान पूरी तरह से बदल सकता है, बदल करने का विचार यदि मन में बार-बार किया जाए, सकारात्मक प्रेरणा रखकर अच्छी तरह से विचार किया तो उचित कृति हमारे हाथों से होती है। और एक दिन ऐसा आता है कि हम सहज गति से वो कार्य करने लगते हैं।

20-21

ISBN- 978-81-951551-8-7

भारतातील महिला सक्षमीकरणाचे विविध पैलू

Peer-Reviewed-Book Chapter

संपादक

डॉ. संगीता भांगडिया मालानी

4

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

भारतातील महिला सक्षमीकरणाचे विविध पैलू

Peer-Reviewed
Book Chapter

संपादक

डॉ. संगीता भांगडिया मालानी
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

नारायणराव राणा महाविद्यालय बडनेरा

Peer-Reviewed
Book Chapter

आधार पब्लिकेशन, अमरावती

संपादक

डॉ. संगीता भांगडिया मालानी

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

नारायणराव राणा महाविद्यालय बडनेरा

भारतातील महिला सक्षमीकरणाने विविध पैलू

संपादक

डॉ. संगीता भांगडिया मालानी

प्रथम आवृत्ती - मार्च २०२१

आधार पब्लिकेशन

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळासमोर,

वि.म.वि. कॉलेजच्या मागे, अमरावती

Email- aadharpublication@gmail.com

मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

मुद्रक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती

किंमत रु. २००/-

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळासमोर,

ISBN- 978-81-951551-8-7

वि.म.वि. कॉलेजच्या मागे, अमरावती

सूचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक

जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

मुद्रक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती

किंमत रु. २००/-

ISBN- 978-81-951551-8-7

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Working Women: Problems and Solutions	Dr. Abhay Shinde	1
2	SHGs: Women Empowerment and Managerial Approach	Prof. Sulakshana Hari Koli	4
3	Guardians of the Green -Contribution of Indian Women Environmentalist	Dr.Prachi Sharad Patharkar	7
4	The Role of Women in Agricultural Marketing	Dr. Durga Anil Pande	10
5	Women Empowerment In India With Economic Perspective	Dr. Sujata Shivaji Gadakh	15
6	प्रजासत्ताक भारत आणि महिलांचा मताधिकार	प्रा. डॉ. बबिता प्र. येवले	19
7	भारतीय समाजात महिलांची स्थिती	प्रा.डॉ.शरद जा.वाघोळे	23
8	भारत की नं. १ मुस्लिम महिलाएँ	डॉ. शाहेदा मुनाफ	26
9	महिलांचे आर्थिक सबलीकरण	प्रा.सौ.सुषमा सु. जाजु	29
10	भारतीय संविधान व महिला	प्रा. प्रफुल ई. ढोके	33
11	महिला बचतगट : समस्या व उपाय आणि सबलीकरण	प्रा.चव्हाण अे.डी.	38
12	महिला सक्षमीकरणाची दशा व दिशा : ऐतिहासिक परामर्श	प्रा. शरद बाबुराव सोनवणे	42
13	भारतीय महिलांचा दर्जा व राजकीय सहभाग	प्रा.शहाणे रंजना प्रल्हादराव	47
14	ग्रामगीतेतील स्त्री विषयक दृष्टीकोण.	डॉ. प्रवीन कारंजकर	50
15	महिलाओं की सामाजिक व राजनीतिक उडान	डॉ.विभा देशपांडे	56
16	भारतीय महिलांच्या दिशा आणि दशा	डॉ. देविदास श्रीराम भगत	59
17	तीन तलाख कायदा आणि मुस्लीम स्त्री	प्रा.तळणीकर एस.जी.	63
18	घरेलू हिंसा और महिला संरक्षण अधिनियम	डॉ. सविता व्ही. रूक्के	66
19	पर्यावरण संरक्षणात महिलांची भूमिका	डॉ. मीना कृष्णाराव रोकडे	71
20	आर्थिक विकासात महिलांचे योगदान	प्रा.डॉ.कृष्णा शंकर शहाणे	76
21	पर्यावरण संरक्षणात महिलांची भूमिका	प्रा.डॉ. दिलीप निळकंठराव लांजेवार	80
22	'मुस्लीम निकाह में महिलांओ की स्थिती'	डॉ. फिरोज एस. खान	86
23	भारतीय समाजात महिलांची स्थिती	प्रा. स्नेहा शामकुवर	91
24	पंचायती राज आणि महिला सक्षमिकरण	प्रा. नथ्यु पाचुसिंग पडवाल	96
25	भारतीय समाजात कोलाम आदिवासी महिलांचे स्थान	प्रा.डॉ.रश्मी प्रविण गजरे	100
26	स्वातंत्र्योत्तर भारत में स्त्री स्वतंत्रता का विकास : विश्लेषणात्मक अध्ययन	प्रा.सौ. प्रतिभा टावरी	104
27	महिला सक्षमीकरण आणि भारत सरकारच्या विविध योजना — एक अभ्यास	डॉ.ओमप्रकाश बबनराव मुंदे	110
28	महिला सक्षमीकरण और हमारे मौलिक अधिकार	प्रा. डॉ. कु. अंजुम नाहीद रउफ खान	116

महिलाओं की सामाजिक व राजनीतिक उडान डॉ.विभा देशपांडे

कला व विज्ञान महाविद्यालय कुर्हा

प्रकृति ने समाज के सभी घटक जैसे स्त्री-पुरुष, पशु, पक्षी इत्यादि सभी समान बनाए हैं। परंतु प्राचीनकाल से ही स्त्रियों को कनिष्ठ दर्जा प्राप्त है परंतु जहाँ महिलाओं को चौके चुल्हे घर गृहस्थी तक सीमित रखा गया था, वही विविध क्षेत्रों में उडान भरकर स्त्री ने अपनी योग्यता सिद्ध कर दी। नौकरी, व्यापार, घर ये सभी जिम्मेदारियाँ अच्छी तरह से निभाती है। अपने आसपास के परिवेश में देखे तो शिक्षिका, डॉक्टर्स, नर्सस एक्टर्स, नेता के रूप में, अपनी माताजी भी उसमें से ही है, शायद ही कोई ऐसा क्षेत्र होगा जहाँ महिला न हो। महिलाएँ स्वावलंबी होकर आगे बढ़ रही हैं।

१९ वीं सदी में जहाँ एक ओर हम समाज में महिलाओं की सोचनीय स्थितियों को परकाष्ठा पर पहुँचते हुये देखते हैं। वही दूसरी ओर भारतीय समाज में सुधार आंदोलनों द्वारा इस स्थिति में सुधार करते हुये भी देखते हैं। २० वीं सदी के आरंभ में शिक्षाकी उन्नति के साथ-साथ स्त्रियों की दशा में सुधार हुआ है। १९०३ में इंडियन नॅशनल कान्फरन्स में एक प्रथम स्त्री विभाग स्थापित किया गया एवं इसके माध्यम से सम्मेलनों द्वारा स्त्रियों की दशा सुधारने के लिये प्रयत्न किये जाने लगे। महात्मा फुले इन्होंने स्त्री उद्धार के लिये अनेक कार्य किये। महात्मा गांधी ने भी अनेक आंदोलनों व सत्याग्रहों में स्त्रियों को भाग लेने के लिए प्रेरित किया। परिणामस्वरूप अनेक स्त्रियों ने घर से बाहर निकलकर शराब की दुकानों पर धरना दिया, तो कहीं विदेशी वस्त्रों की होली जलाई। इससे स्त्रियों में साहस एवं नये उत्साह ने जन्म लिया। परिणामस्वरूप अंग्रेजी शासनकाल में स्त्रियों को अनेक कानूनी तौर पर अधिकार देकर सक्षम बनाया गया।

स्वतंत्र भारत के संविधान में मूलभूत अधिकारों के माध्यम से स्त्री-पुरुष समानता मान्य की गई है। परंतु वर्तमान में स्त्रियों की समस्या कम होने के बजाय बढ़ती नजर आ रही है। आए दिन अत्याचार की घटना, हत्या इत्यादि के समाचार पढ़ने व सुनने को मिलते हैं। आज महिलायें अशिक्षित हो या सुशिक्षित सभी क्षेत्रों में पीडित हैं। मानवधिकार के चलते स्त्रियों के अधिकारों को दडपने का प्रयत्न किया जा रहा है। भारतीय समाज में नाटक, गीत, चित्र इन विविध कलाकृतियों में स्त्री ये ही है। लोकगीत, कहावतों, मुहावरों, परिकथा, लोककथा, दंतकथा इसमें से स्त्री जीवन संबंधी विविध दृष्टीकोण दिखाई देते हैं। महाभारत, रामायण में विविध भूमिका के दर्शन होते हैं। परंतु उनके जीवनकाल पर नजर अंदाज किया जाता है, कहीं-कहीं तो निराशाजनक वर्णन दिखाई देता है, तो कहीं हंसी का पात्र बनाया गया है। इतिहास पर नजर डाले तो बहुत सा इतिहास पुरुषों ने ही लिखा होने के कारण महिलाओं संबंधी अंधश्रद्धा, भ्रामक कथा, परिकथा अधिक दिखाई देती है।

वर्तमान में भी भारत की ७० प्रतिशत जनता ग्रामीण भाग में रहती है उनमें महिलाओं की संख्या आधी पकड़ी तो भी ये आकड़े काफी बड़े हैं। ग्रामीण भाग में आज भी लड़कियों की शादी कम उम्र में की जाती है और न चाहते हुए भी उस पर

मानसिक, शारीरिक, इत्यादि जवाबदारी जबरदस्ती लादी जाती है। कई बार उसे स्त्रीभ्रूण हत्या जैसी समस्याओं का सामना करना पड़ता है। परंतु उपरोक्त परिस्थिति का चिकित्सक अध्ययन किया जाय तो इसके लिए काफी हद तक स्त्री स्वयं जवाबदार है। कई महिलाओं को लडका ही चाहिए होता है इसका कारण महिलाओं पर ससुराल में होने वाला अत्याचार का भय अतः इस अन्याय के विरोध में महिलाओं ने एकजुट होकर आवाज उठाने की आवश्यकता है। इन सबका परिणाम जनसंख्या में स्त्री-पुरुषों की संख्या में असमतोल बढ़ा है साथ ही लैंगिक अत्याचारों में वृद्धि हुई है। आज महिलाएं अर्थात्जन के लिए बाहर निकल रही हैं, घर और कार्यालय दोनों संभालने में उसकी दमछाक हो रही है।

राजनीतिक क्षेत्रों में जो प्रतिनिधी का चयन किया जाता है उसमें महिलाओं की संख्या पुरुषों की तुलना में आज भी कम है, स्थानिक स्वराज्य संस्था में ५० प्रतिशत आरक्षण के कारण राजनीति में महिलाओं की संख्या बढ़ी है फिर भी निर्णय क्षमता की उनमें कमी है। निर्णय क्षमता की आज भी महिलाओं में कमी है उनके निर्णयों पर उनके पति, भाई, पिता इत्यादि पुरुषों का प्रभाव दिखाई देता है परंतु पहले की तुलना में निर्णय क्षमता काफी बढ़ी है। राजनीति में काफी सक्रिय हो रही है। राष्ट्रपति याने देश के प्रथम नागरिक के रूप में पहली महिला राष्ट्रपति का कार्यभार प्रतिभाताई पाटील ने बखुबी निभाया, उसी तरह लोकसभा सभापति के रूप में मिराकुमार, सुषमा स्वराज्य, कांग्रेस अध्यक्ष सोनिया गांधी, अंबिका सोनी, मनेका गांधी, वसुंधरा राजे, जयवंती मेहता, मायावती, सुमित्रा महाजन, ममता बॅनर्जी, वर्तमान अर्थमंत्री निर्मला सीतारमण इत्यादि कई महिलाओं ने राजनीति में अपनी कार्यक्षमता सिद्ध की है।

भारत के लोकसंख्या का आधा भाग महिलाओं की संख्या है, परंतु उस प्रमाण में महिलाओं की संख्या संसद और विधानमंडल में कम है। मतदार संघ में उम्मीदवारी एवं पक्ष के महत्वपूर्ण पदों पर महिलाओं को उच्च स्थान मिलना चाहिए ऐसा सभी राजनीति पक्ष कहते हैं लेकिन प्रत्यक्ष में इस पुरुष प्रधान समाज में उसका क्रियान्वयन नहीं होता।

निष्कर्ष—

महिला ही सजून शक्ति का आधार है, संस्कार की खान है, उसके योगदान को, योग्यताओं को गौण मानकर अनेक क्षेत्रों में उसकी क्षमता को ठीक से आँका नहीं गया। लिंगभेद को त्यागकर समानता

के आधार पर सही मूल्यांकन किया जाय।

महिला सक्षमीकरण के उपाय—

- महिला को सुशिक्षित, प्रशिक्षित, सशक्त, सुदृढ़ किया जाय।
- महिलाओं पर अन्याय करनेवालों को कड़ी शिक्षा दी जाय।
- पुरुषों की मनोवृत्ति में परिवर्तन होना आवश्यक है, स्त्रीभ्रूण हत्या पर रोक लगाई जाय।
- ग्रामीण स्त्री द्वारा परम्परागत विचारसरणी, पारंपारिक रूढ़ि संकेत का त्याग करना आवश्यक है।

- बालविवाह प्रथा पर कठोर बंधन एवं जनजागृति करना।

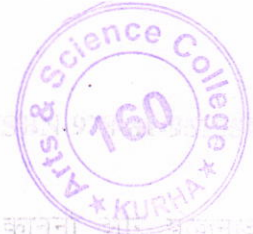

- महिला संरक्षण कानूनों को कठोरता से लागू करना,विविध कानूनों और योजनाओं की महिलाओं को जानकारी देना ।

संदर्भ

- १.देव,वि.रा. स्त्री चळवळीची वाटचाल—सुगावा प्रकाशन,पुणे
- २.घोंगडे,अश्विनी स्त्रीवादी समीक्षा स्वरूप आणि उपाय योजना दिलीपराज प्रकाशन,२०११शनिवार पेठ,पुणे.
- ३.मेहेत्रे, स्मिता भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार —श्री साई प्रकाशन,नागपूर.
- ४.समकालीन राजकीय चळवळी नवहिंदुत्ववाद व जात संघटना—डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

- महिला संरक्षण कानूनों को कठोरता से लागू करना,विविध कानूनों और योजनाओं की महिलाओं को जानकारी देना ।

संदर्भ

- १.देव,वि.रा. स्त्री चळवळीची वाटचाल—सुगावा प्रकाशन,पुणे
- २.घोंगडे,अश्विनी स्त्रीवादी समीक्षा स्वरूप आणि उपाय योजना दिलीपराज प्रकाशन,२०११शनिवार पेठ,पुणे.
- ३.मेहेत्रे, स्मिता भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार —श्री साई प्रकाशन,नागपूर.
- ४.समकालीन राजकीय चळवळी नवहिंदुत्ववाद व जात संघटना—डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे